

ՀԱԿԱՐԻԻ ՎԵՐՆԱՀՈՎՏԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ. Բ

Հակարիի գետի վերին աւազանում, որը համապատասխանում է նրա Շալուայ, Հոջանց եւ Աղաւնոյ վտակների հովիտների տարածքին, հնում գտնուում էին Մեծ Հայքի Սիւնիք նահանգի Աղահեջք եւ Արցախ նահանգի Վայկունիք եւ Բերծոր գաւառները: Այս տարածքից Սամուել Կարապետեանի 1999թ. մենագրութեան մէջ ներկայացուած մեծածաւալ նիւթը, այդ թւում՝ վիմագիր արծանագրութիւններ 15 բնակավայրերից¹, 2000թ. մեր կողմից լրացուեց նոր վիմագրերով («Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը» յօդուածում), որոնք գտնուել էին 5 բնակավայրերում - Աղբաթխէրտ՝ Աղաւնոյի վերնահովտում, Միրիկ եւ Ծիծեռնավանք՝ նոյն գետի միջնահովտում, Արախիշ եւ Աղբրածոր (Մայրեջրի վանք)՝ Հակարիի Շալուայ օժանդակի Բախիշ վտակի հովտում²:

Սոյն աշխատանքում դրան կ'աւելացուեն վերջին նորայայտ վիմագրերը նախորդ յօդուածում ներկայացուած Աղբրածոր գիւղի մօտակայ Մայրեջրի վանքից, Աղուէսահաքի գիւղատեղիից (Աղաւնոյի վերնահովտում) եւ ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի չորս վերաշէնացուած գիւղերից՝ Չորմանք (Շալուայ օժանդակի Վաղագնոյ կամ Մաղդանց կոչուած ծախ վտակի միջին հովտում), Սպիտակաջուր եւ Ուխտածոր (Աղաւնոյի եւ Հոջանցի վերնահովիտների միջեւ բարձրացող Եզնագոմերի սարահարթի հիւսիսային ու արեւելեան փեշերին), Գողթանիկ (Շալուայի աջափնեայ սարահարթին):

1. ԱՂԲՐԱԾՈՐ – ՄԱՅՐԵՋՐԻ ՎԱՆՔ

Շալուայի Բախիշ վտակի (ԺԹ-ի դդ. յորջորջուած՝ Ղորչուջայ) միջնահովտի աջ (արեւմտեան) ծորալանջի բարձրագիւր մասում գտնուող, ԺԱ դ. կառուցուած եւ ներկայումս Մայրեջրի, կամ պայմանականօրէն՝ նաեւ Աղբրածորի կոչուող (մօտակայ վերաշէնացուած գիւղի անունից) վանքի պարսպապատի ներսում ու նրանից հիւսիս-արեւելք փռուած հանգստարանում նկատուած վիմագրերն ուսումնասիրել ու հրատարակել էինք 2000թ. լոյս տեսած մեր յօդուածում: 2001թ. հոկտեմբերին հայազէտ-փիզանդազէտներ Քլօղ Մութաֆեանի եւ Ազատ Բոզոյեանի հետ վանքի նոր այցելութեան ընթացքում յաջողուեց գտնել նախկինում չնկատուած երկու արծանագրուած խաչքարեր:

Դրանցից առաջինը չափազանց պարզ ծեւ ունի՝ կիսասրբատաշ մշակուած, սեղանաձեւ բազալտեայ քարի ճակատի մէջտեղում երկու ուղղահայեաց գծերով նկարուած խաչով եւ նրա շուրջը, քարի եզրագծով փորուած արծանագրութեամբ, որի թուականը եւ փորագրողի անունը չորս տողով գրուած են խաչի ներքեւում՝ կարծես փոխարինելով բացակայող վարդեակին: Իսկ երկրորդն, ընդհակառակը՝ կրկնում է այն հրաշագեղ քանդակագարդ երեք խաչքարերին, որոնցից երկուսի ջարդուած կտորների վրայ ընթերցել էինք Հայոց ՇԺԷ (=1068թ.) եւ ՇԺԸ

(=1069թ.) թուականները, վերջինի վրայ մաեւ՝ Ատրներսեհի որդի, «իշխանաց իշխան» (ենթադրաբար՝ Դիզակի) Գրիգորի անունը³:

Առաջին նորայայտ խաչքարի վրայ ընթերցում է.

Փորագրողի վրիպումները քիչ են, եւ բնագիրը վերծանում է պարզ: Խաչի շուրջը.

ԱՄՏՈՒՄԺ ՈՂՈՐՄԵԱՅ ՍՊԱՏԱՅ: ԵՒ ՈՒՐ ԾՆՈՂԱՑՆ, ԵՒ ՈՅԷՔ ԿԱՐՂԱՅՔ ՅԱՂԱԽԹՅ ՅԻՇԵՑԷՔ:

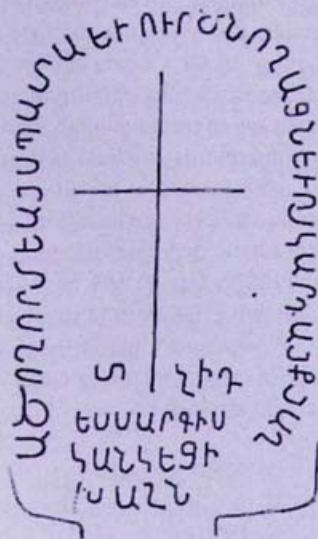
Խաչի ներքեւում, չորս տողով.

տ (=Թ+Վ*) ՇԻՂ: (=1075 թ.) // ԵՄ՝ ՍԱՐԳԻՍ,

// ԿԱՆԿԱՆԵՑԻ // ԽԱՇՆ:

Արձանագրութեան առաջին նախադասութիւնը ՅԱՂ բառահատուածից յետոյ կիսատ է թողնուել՝ գրադաշտն աւարտուելու պատճառով, սակայն անկասկած է, որ այդտեղ կարող էր լինել միայն «յաղ-աւթս յիշեցէ՛ք» աւարտը: Միւս սխալը՝ «ոյք» բառի մէջ վերջին տառի պակասն է: Դա հնարաւոր է բացատրել ոչ միայն ք յետնալեզուային բաղաձայնի պարզ վրիպումով (յաջորդ՝ Կ յետնալեզուայինից առաջ), այլեւ, գուցէ, բնագրի հեղինակի կողմից քերականական ձեւի անկանոն ընկալմամբ՝ եզակի «որ կարդայք» կարծրատիպի հետ զուգորդութեամբ («որք»-ի փոխարէն «ոյք» դերանունն օգտագործելու պարագայում): Այլուստ թերեւս լրիւ անծանօթ է թուականի տառերից առաջ «Թուին» կամ «Թվ» գրելու փոխարէն գլխատառի չափսի բոլորագիր Տ-ի նմանուող պայմանական նշան կամ իւրօրինակ կցագիր Թ+Ի փորագրելը՝ (տ ՇԻՂ [=1075թ.]): ՈՒՐ ԾՆՈՂԱՑՆ ձեւը պարզապէս բարբառային-խօսուածքային է՝ ԻՒՐ ԾՆՈՂԱՑՆ-ի փոխարէն⁴:

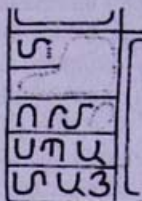
Վիմագրի ՍՊԱՏ անուանածեւի տակ, անկասկած, անհրաժեշտ է հասկանալ Սմբատ (տարբ. Սմպատ, Սնպատ) արական անձնանունը: Այն առանց սկզբնատառին յաջորդող Մ-ի (կամ Ն-ի) հանդէս է գալիս մաեւ այլ վիմագրերում, ընդ որում հրատարակիչներն, իբրեւ կանոն, ՍՊ կամ ՍԲ տառերի միջեւ վերականգնման փակագծերով յաւելում են պակասող Մ-ն: Օրինակ, Արցախի Վաճառ գիւղի խաչքարանման կոթողի վրայ ունենք. «...Թվիս :ՈԿԵ: [1216թ.] // Ե[ս]՝ Սպատ, որդի // Վախտա/մգայ, տ[եառ]ն Խաչինո/յ...»⁵: Վաղուհասի մօտ, ժայռաբեկորի վրայ քանդակուած խաչի շուրջ գրուած է. «Թիվ :ՈԽԳ: էր [=1194թ.]: // Ե՛մ Սադուն, // կանգ[ն]եցի գխաչս // որդոյ ի/մոյ Սպատայ...»⁶: Սպիտակաւոր Աստուածածնի հարաւային պատի վիմագրում ասուում է. «...Ե՛մ Սբատ, որդ/ի Լիպարտի, միաբանեցալ] աւ/ազ անապատիս...»⁷: Շողուազայ վանքի գերեզմանատան խաչքարի քիւին եւս ունենք. «Ե՛մ Սպատ, կանգնեցի գխաչս... Թ[ուին] ՈԿԵ [=1216թ.]»⁸: Վերջապէս Սբատ անուանածեւի կիրառումը յայտնի է մաեւ Լազա-

րեան Աւետարանի յիշատակարանից, որի գրիչ Սահակ Վանանդացին յայտնում էր. «Գրեցաւ... ի հայրապետութեան Գեորգայ Հայոց կաթաղիկոսի եւ յիշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի եւ ի տերութեանն Սբատայ Բագրատունոյ...»⁹: Նշեմք, որ Հր. Աճառեանն իր անձնանունների բառարանի ՍՄԲԱՏ յօդուածում չի դիտարկում մեզ հետաքրքրած անուանածելը¹⁰. չենք գտել նման անդրադարձնաւ այլ լեզուաբանների մօտ: Սակայն բերուած օրինակներից յետոյ համարձակուեմք որպէս վարկած ենթադրել, որ Սմբատ-ը առանց Մ-ի գրող հեղինակը (գուցէ՛ քերականների մի դպրոց) կարող էր անձնանուն մէջ այդ տառն ընկալել սխալ կերպով (յաճենայն դէպս՝ անկանոն)՝ իբրեւ Բ (Պ) երկշրթնային բաղաձայնից առաջ գոյացած աւելորդ աճական հնչիւն: Լեզուական այդպիսի երեւոյթի օրինակներ կարող էին ծառայել Աբբակում - Ամբակում¹¹, Հաբանդ - Համբանդ¹², Լամբրոն - Լաբրոն¹³ եւ այլ. իրաւացի կամ սխալ ընկալուած դէպքերը:

Մայրեջրի վանքի գերեզմանատան ծայրամասում ընկած գեղաքանդակ խաչքարի վարդեակից ծախ (քարի ներքեւի աջ ջարդուած կտորը չենք գտել) 5 տողով գրուած է.

- 1 S/[t]R [... ...] //
- 2 [... ...]ՈՂ//
- 3 -ՈՐՄ/Ի//
- 4 ՍՊԱ//
- 5 -ՏԱՅ

Արձանագրութեան առաջին տողասկզբում նշմարուող S-ն թոյլ է տալիս ենթադրել, որ դա սկզբնատառն է S/[t]R Ա[ՄՏՈՒԱ]Մ յապաւուած բառերի: Դրանցից յետոյ 2-րդ տողավերջում կը տեղաւորուէին ՈՂ//ՈՐՄԻ բառի՝ ներկայիս հողմնահարուած երկու սկզբնատառ: Հողմնահարուած է նաեւ այդ բառի վերջին տառը 3-րդ տողավերջում. թերեւս դա եղել է «Ի», ոչ թէ «ԵԱ» բառաւարտը, քանի որ կրորուտը մէկ տառի չափս ունի:

Հանգուցեալի անուան Սպատ ձեւը տեսանք նաեւ նախորդ բնագրում: Արդեօ՞ք այս անուան կրողը կարող է չնոյնացուել այդ պարզառձ խաչքարի վրայ յիշատակուած Սպատի հետ՝ գուցէ, օրինակ, լինելով նրա պապը. նիւթի պակասը խանգարում է հարցի վերջնական պատասխանը տալուն: Սակայն նկատենք, որ երկրորդ խաչքարն իր հրաշագարդ կատարումով յարում է վանքի պարսպապատի ներսում ընկած Սոսթենէս վարդապետի եղբօրորդի Ստեփաննոսի եւ Գրիգոր իշխանաց իշխանի կանգնեցրած նոյնատիպ գեղանախշ խաչքարերին (այդպիսի երրորդն էլ ընկած է գերեզմանատան կենտրոնական մասում՝ առանց ջարդուած վարդեակի կտորի), որոնց վրայ պահպանուել են 1068 եւ 1069թթ. արձանագրումները: Եւ, միաժամանակ, ոմն Սարգսի կողմից «Սպատի ու իր ծնողների յիշատակին» կանգնեցուած եւ 1075-ով թուագրուած սեղանաձեւ խաչքարն իր պարզառձ կատարումով ասես խորհրդանշում է նախորդ ծաղկուն ժամանակին

յաջորդած հենց այն ողբերգական տարիները, երբ սելջուկներին ենթակայ Գանձակի Փաղլունեան ամիրաների ասպատակութիւնների հետեւանքով իր այս Մայրեջուր կալուածքից ողջ ընտանիքով ու ենթականերով ստիպուած դէպի Կիլիկիա արտագաղթեց Օշին իշխանը. յիշենք, որ ժամանակագիր Սամուէլ Անեցու տուեալներով՝ դա տեղի էր ունեցել Հայոց ՇԻԲ, այսինքն՝ 1073թ. («Ի ՇԻԲ ամին [=1073 թ.] ի բռնութենէն Տաճկաց ել Օշին իշխանն ի ժառանգութենէ իւրմէ, որ կոչի Մայրեաց ջուրք՝ հանդէպ Գանձակայ, ունելով ընդ իւր զեղբայրն իւր զՀալկամ եւ զմայրն իւր եւ զամուսինն իւր՝ ազատագունդ իշխանօքն եւ ամենայն զահիւն՝ ունելով ընդ իւր եւ զմատն սուրբ առաքելոյն Պետրոսի: Եւ եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցոց եւ աջողմամբ Քրիստոսի եւ սուրբ մատին առաքելոյն՝ էառ ի Տաճկաց եւ զականաւոր բերդն Լամբրոն...»)¹⁴:

Նկատենք նաեւ, որ խաչքարը կանգնեցնող Սարգիսը չի նշում իր ազգակցական կապը «Սպատի ու իր ծնողների» հետ: Այս դիտարկումներով մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ ներկայացուած երկու դամբանաքարերը նուիրուած են եղել միեւնոյն Սպատ-Սմբատ անունով երկու տարբեր անձնաւորութիւնների: Հնարաւոր է, որ այդ նոյնանուն իշխանները պապ եւ թոռ են եղել (ըստ Հր. Աճառեանի դիտարկման՝ «Հայոց մէջ համանուն որդի չի լինում»¹⁵) եւ երկրորդը պատմական ողբերգական ժամանակների բերումով վախճանուել է առաջինից ընդամենը մի քանի տարի անց¹⁶:

2. ԶՈՐՄԱՆՔ

Շալուայի Վաղագնոյ կամ Մաղղանց կոչուած վտակի (ԺԹԻ ող. յորջորջուած՝ Նաղդալիչայ կամ Պիչանիսչայ¹⁷) միջնահովտում, նրա ծախ (արեւելեան) ափին գտնուող այս գիւղի պատմական անուան մասին առայժմ, ըստ ամենայնի՝ վկայութիւն չունենք: ԺԹԻ ող. գիւղը կրել է Զորման կամ Զուրման անունը, որից Դեւոնդ՝ Ալիշանը հակուած էր վերականգնելու պատմական Կոմէն տարբերակը¹⁸: Մաղղանցի ծախաւինեայ սարավանդին, անտառի փեշին նշմարուող խտածածկ ուղղանկիւն փոսորակը, ինչպէս ենթադրում են վերաբնակիչները, առաջացել է աւերուած եկեղեցու պատերի եզրագծով: Դրա շուրջն ընկած են երեք գերեզմանաքարեր, որոնցից երկուսն՝ արձանագրուած:

Աւելի զանգուածեղ եւ միայն աջ, արեւելեան կտորով պահպանուած օրօրոցածեւ տապանաքարի վրայ բուն արձանագրութիւնը եղել է ուռուցիկ վերնամասում եւ ամբողջովին հողմնահարուած է. վերնամասի հարաւային կողմի եզրագծի վերելում նշմարում են միայն մի քանի տառերի աղօտ ուրուագծեր: Սակայն տապանաքարի հարաւային կողին պահպանուել են թուականի խոշոր տառերը՝ Ռ Օ Դ (=1605թ.): Միւս տապանաքարից եւս պահպանուել է միայն աջ, արեւելեան կտորը: Արձանագրութիւնը փորագրուած է հարաւային կողի վերին մասում, մէկ տողով եւ շարունակուում է նոյն կողի աջակողմեան եզրագծին զուգահեռ, վերեւից ներքեւ.

Բնագրի վերծանությունը հետեւեալն է.

ԵՔԻՆԿՈՒՐԱՆՆԵ

տիրուէ շին

/... ԿԱՆԳՆ/ԵՑ Խ[Մ]ՉՍ ՀՈՐ ԻՄ ԱՂԱ-
ՅԻՆ: ՏԻՐՈՍԻՆ ՅԻՇ(ԵՑԷՔ):

Վերջին ՅԻՇ հատուածից յետոյ գրա-
դաշտն աւարտուելու պատճառով բառը
կիսատ է թողնուել, եւ դա, անկասկած,
կարող էր լինել միայն «Տիրոսին յիշ-եցէ՛ք» արտայայտութեան աւարտը: Տիրոսը,
հաւանաբար վիմագրի փորագրողն է, որը «յանդգնել է» յիշատակել իրեն հիմնա-
կան բնագրից յետոյ աւելացուած փոքրիկ նախադասութեամբ: Պահպանուած
բնագրի առաջին բառի վերականգնումը վերջին երկու տառերի հիման վրայ
թելական է: Եթէ տապանաքարի կոտորուած եւ կորսուած ծախ մասում նրանից ա-
ռաջ առաջին դէմքով յիշատակուած է եղել կանգնեցնողի՝ հանգուցեալ Աղայի որ-
դու անունը («Եւ [...]» կարծրատիպով), այդ դէպքում մեր /ԿԱՆԳՆ/ԵՑ-ի փոխա-
րէն աւելի սպասելի էր առաջին դէմքով /ԿԱՆԳՆ/ԵՑԻ բառը: Գուցէ փորագրողի
մտալոյացմամբ (իրականում՝ շփոթեցնող)՝ ընթերցողը Ի տառը պէտք է ընկալէր
իբրեւ յաջորդող Խ-ին կցագրուած: Այլ վիմագրերում քիչ հանդիպող վրիպում է
ՀՈՐ բառածելը, փոխանակ ՀԱՐ տարբերակի: Անսովոր է երկիցս օգտագոր-
ծուած Յ-ի գրելածելը՝ նման երկաթագիր Շ տառի մի տարատեսակի, սակայն դա
վերծանութեան կասկած չի առաջացնում, քանի որ վերջում առկա Ե-ն բոլորա-
գրի տարբերակով է:

Բնագրի երկու արական անձնանուններն էլ առկա են Հր. Աճառեանի բառա-
րանում՝ Աղայ անունը չորս դէպքով (բոլորը՝ ԺԵ-ԺԵ դդ.)¹⁹, իսկ Տիրոս-ը՝ երկու
(ԺԳ եւ ԺԶ դդ.)²⁰: Հաշուի առնելով հարեւան տապանաքարին գրուած 1605
թուականը՝ ենթադրելի է, որ Աղայի դամբանը եւս անհրաժեշտ է վերագրել ԺԶ դ.
վերջին կամ ԺԷ դ. սկզբին:

3. ԱՂԱՌԻՆԱՀԱՔԻ

Աղաւնոյի վերին աջ վտակներից մէկի, պայմանականօրէն Աղբաթխէրտ ա-
նուանուած (յայտնի գիւղատեղիի անունից) վտակի գետաբերանից 0,5 կմ վեր,
նրա ծախ ափին, ծովի մակերելոյթից մօտ 1550 մ բարձրութեան վրայ, զարգա-
ցած միջնադարում կառուցուածի տպաւորութիւն թողնող միաթռիչք կամրջի ան-
միջապէս վերելում գտնուում է դէպի գետակը հայող պարիսպներով ամրացուած
մի կառոյց, որը բաղկացած է հաստ պատերով ու հարաւահայեաց առանձին
դռների բացուածքներով երկու սենեակներից: Ս. Կարապետեանի կարծիքով՝
այդ տեղը համապատասխանում է Տաթեւի 1730 թ. պտղացուցակում յիշուած Ա-
ղուէսահաքի գիւղին. «Հակից 3 կմ հարաւ, ծորալանջին պահպանուում են միջնա-
դարեան գիւղի եկեղեցու եւ գերեզմանոցի աւերակներ: Ըստ տեղադրութեան (Հէ-
րիկ եւ Հակ գիւղերի միջեւ)՝ համապատասխանում է «Ժամանակագրութեան» մէջ
յիշուած Աղուէսահաք գիւղին»²¹: Սակայն շինութեան արեւելեան սենեակի դռան

ամջել թափուած քարերի մաքրումը թոյլ տուեց Յակոբ Սիմոնեանի զխաւորած հնագիտական արշաւախմբին՝ գտնելու դժան ծախ կողքի հսկայական քարին փորագրուած արձանագրութիւնը եւ համոզուելու, որ շինութիւնն իրօք եկեղեցի է եղել:

Արձանագրութիւնը գրուած է 1,5 մետր հաստութիւն ունեցող պատի մէջ դրսի կողմից դրուած մի հսկայական քարի բնականից հարթ ճակատին, որի չափսերն են՝ 110x170 սմ: Վիմագրի ինը տողերը մեծ մասամբ անվնաս են պահպանուել:

ԿԱՄԱԻՆԱՅԵՍՄԱՆԿԷԼ
ՔՆԵՄՈՅՆՈՐՈՐԵՑԻԶՄԻՐ
ԱՅՄԱՅՐԱՑԱԾԻՅԱՆ ԿԳՈՐՍՅԻՂ
ԱՄԱԿԿՆՈԳՈՅԻՄՈՅՈՒ ԿԻՐԱԿՈՍՔՆ
ՄԱՅՐԻՄԻՆԱՅԻՆԵՐԷԱՐՑԻՄՈՑՄԻՐՄԻՐԱՅ
ՈՒԻԹԱԹԵՈՍԻՅԻՇԵՑԷՔԻՔՍԵԻԶԵԶԻՇԷԱՑ
ՎԱՐԴԱՆՍՊԱՍԱԽՈՐԵԿԷՆԵՑՈՅՈՒՔՆ ԱՂԱԻԹ
ԹԱԹՈՍՍԱՂԱ ԹՎ ԳԴԿ ՍՅԻՇԵՑԷՔ
ԻԹՍՅԻՇԵՑԷՔ

Թէպէտ արձանագրութեան կենտրոնական մասում ոչ մեծ ջարդուածք կայ եւ 3-րդ ու 4-րդ տողերի միջին մասերի 6-7 տառեր կորսուած են, սակայն դրանք բաւականին հեշտ են վերականգնուում՝ շնորհիւ ենթատեքստի եւ պահպանուածի (ենթադրելի բնագիրը ստորեւ նշում ենք շեղատառ եւ կոտորակային փակագծերով): Փորագրողը յապաւումները կատարել է խնամքով դրուած պատուոյ նշաններով (այդ յապաւումները բացում ենք քառակուսի փակագծերի մէջ): Առաւել ուշադիր վերծանութիւն է պահանջում 8-րդ տողը: Նրա վերջին՝ երրորդ կտորում է յայտնուել նախորդ տողի նախադասութեան աւարտը (այսպիսով՝ 7→8գ): Պատճառը հաւանաբար եղել է այն, որ տողի միջնամասում (նշանակել ենք՝ 8բ) քարգործ վարպետն աւելի մեծ ու գեղեցիկ տառերով եւ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ իբրեւ վիմագրի աւարտ սկսել է փորագրել գրութեան թուականը («ԹՎ Պ-ԿԸ»)՝ ընդ որում, ինչպէս երեւում է, 7-րդ տողի գրելը դեռեւս չաւարտած: Դրանից յետոյ նա ոչ միայն յարմար է գտել՝ «Վարդան սպասաւոր քահանային» վերաբերուող 7-րդ տողի յիշատակութիւնն աւարտելու 8-րդ տողի վերջին կտորում (8գ), այլեւ 8-րդ տողակգրի ազատ մնացած կտորում, թուականից առաջ (8ա) «յանդգնել է» սկսել ու դրա ներքեւում աւարտել է բնագրի իրականում վերջին, կարճ նախադասութիւնը (այսպիսով՝ 8ա→9), որում յիշատակել է սեփական անունը՝ «Թաթոս»:

Ըստ այդմ՝ արձանագրութիւնն ընթերցւում է հետեւեալ ձեւով.

- 1 ԿԱՄԱԻՆ ԱՐՍՏՈՒԾՈՅ, ԵՄ ՄԱՆԿԷԼ //
- 2 ՔԱՂԱՄԱՆԱՅ, ՅՅԵՏՈՅ ՆՈՐՈԳԵՑԻ ՋՏԻՐ//
- 3 ԱՅՄԱՅՈՐ ԱՐՍՏՈՒԱՅԺԱԾԻՆ/Ս ԵՒ ՋՍՈՒՐԻՔ ԳՐ/ԻԳՈՐՍ, ՅԻԸ//
- 4 ԱՏԱԿ ՀՈԳՈՅ ԻՄՈՅ, ՀԱՐԻ ԻՄՈ/Յ՝ ԿԻՐԱԿՈՍ ՔԱՂԱՄԱՅԻՆ, //
- 5 ՄԱՅՐ ԻԱ՝ ՄԻՆԱՅԻՆ, ԵՂԲԱՐՑ ԻՄՈՑ՝ ՏԷՐ ՏԷՐ ՏԻՐԱՅ//
- 6 ՌԻԻ, ԹԱԹԵՆՍԻ. ՅԻԸԵՏԷԻ Ի ՔՐԻՍՏՈՅՍ, ԵՒ ՋՁԵՁ (ՅԻԸԷ ԱՐՍՏՈՒԱՅԻՑ: //
- 7 ԿԱՐԴԱՆ ՄԱՄԱՄԻՐ՝ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՔԱՂԱՄԱՅ, ՅՅԱՐԱԹ//
- 7→8գ -Ս ՅԻԸԵՑԷԻ:

8բ ԹՎԻՆ ՊԿԸ (=1419 թ.):

8ա ԹԱԹՈՍԱ (ՅԱՂԱԿԻ) //

8ա→9 -ԹՍ ՅԻԸԵՑԷԻ:

Բնագրում ակնյայտ վրիպակ կայ 5-րդ տողում, ուր անփութութեան հետեւանքով բացակայում է իրար կողքի կրկնուող Մ տառերից մէկը՝ «իւմ» Մինային»: Սովորական չէ նաեւ *մայր իմ* ձեւի առկայութիւնը՝ փոխանակ *մար իմի*: Բնագրում տարբեր տեսքի տառեր կան Շ-ի դէպքում (Շ եւ շ): 7-րդ տողում եւ 8ա-ում կրկնուած «յաղաթ» բառի մէջ բացակայում է քերականօրէն անհրաժեշտ Յ սկզբնատառը: Նոյն կերպ ՅՆ չկայ 5-րդ տողի «յիշէ» բառի մէջ, այն դէպքում, երբ միւս երեք «յիշեցէք»-ներում այն առկայ է: Նման պատճառով 2-րդ տողում այնքան էլ սովորական չէ «ետոյ նորոգեցի» արտայայտութիւնը, որը, սակայն, պէտք է հասկանալ որպէս «վերականգնեցի», «գործածութիւնից դուրս գալուց յետոյ շատ ժամանակ անց վերանորոգեցի» իմաստով՝ այսպիսով գերադասելով սկզբնատառ Յի վերականգնման ճանապարհը եւ մերժելով առաջին հայեացքից հրապուրիչ թուացող «ետու նորոգել» ձեւով իմաստաւորելու գայթակղութիւնը:

Բնագրում յիշուած անձերի մասին Հր. Աճառեանի բառարանում եւ մեզ յայտնի այլ աղբիւրներում տուեալներ չկան (միեւնոյն ժամանակ՝ բուն անունները շատ տարածուած են եւ ունեն տասնեակ յիշատակումներ): Մանվէլ քահանան հաւանաբար ոչ միայն Տիրամայր-Աստուածածնի եկեղեցու «նորոգողն» է, այլեւ վանահայրը: Կիրակոս քահանան վանահօր հայրն է, Մինան՝ մայրը: Տէր Թաթնսը եւ տէր Տիրացուն նրա եղբայրներն են: Վարդան սպասաւորը հաւանաբար եկեղեցու երկրորդ քահանան է կամ վանական համալիրի երկրորդ՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցու քահանան: Թաթնսը թերեւս փորագրողն է, եւ կարող է նոյնանալ վանահօր եղբայր տէր Թաթնոսի հետ (թպէտ ոչ անպայման):

Մեր փորագրողը «յանդգնել է» առանձին յիշատակել իր անունը միայն բնագրի վերջում (թուականը նշելուց յետոյ աւելացուած փոքրիկ նախադասութեամբ), ինչպէս երբեմն անում էին միջնադարեան քարգործ վարպետները (աւելի յաճախ՝ ձեռագիր մատեանների գրիչները): Այդպէս էր վարուել նաեւ Գինոս անունով քարգործը Աղբաթխրտի խաչքարի վրայ²²: Ուշագրաւ է, որ ժեղ. սկզբների այս վիճագրում յիշուած բոլոր 7 անուններն էլ քրիստոնեա-հայկական են, ուստի գուցէ հնարաւոր է մտածել, թէ մահմեդական անունների մեծածաւալ թափանցումն այս տարածք սկսւում է աւելի ուշ ժամանակներում: Փոքր պատմական անդրադարձով նշենք, որ Մանվէլ քահանայի (Թաթոս քարգործի) արձա-

նագրութիւնը գրուած էր 1419թ., այսինքն՝ Կարա-Յուսուֆ Կարա-կոյունլուի իշխանութեան օրօք հայ ժողովրդի համար չափազանց ծանր դարեղում մի փոքրիկ, շուրջ 10-ամեայ խաղաղութեան տարիներին (1410-1420թթ.)²³։ Նոյնը վերաբերում է Աղբաթխէրտի (Գինոս քարգործի) խաչքարի գրութեանը թուագրուած 1413-ով։

Շետաքքըիր է, որ Մանուէլ քահանան իր «ետոյ նորոգած» շինութիւնը երկու անունով է կոչում՝ Տիրայմայր Աստուածածին եւ Սուրբ Գրիգոր։ Իհարկէ, անուններից մէկը կարող էր վերաբերուել պարզապէս վանական համալիրին, սակայն դրանում համոզուած լինելու համար լրացուցիչ փաստարկման կարիք կայ։ Թեթեւ, խորանների յատակների համակարգուած պեղումները հարցին ասելի յստակ պատասխան կը տային։

Այս ընդարձակ վիճազրից երեք քար վերեւ, դռան ծախ կողքի շատ ասելի փոքր չափերով անկիւնաքարի ճակատին պահպանուել է մէկ այլ, երկտողանոց արձանագրութիւն։ Այն ընդամենը մի քանի բառ է պարունակում, եւ փորագրութիւնն էլ թոյլ, գրեթէ քերծուածքային ու անկանոն է, սակայն բոլոր տառերն ընթերցուած են անսխալ.

Պ[ԱՅՐ]ՈՒՆ ՂԱԻՏ Թ//

-ՈՐՈՆ Պ[ԱՅՐ]ՈՒՆ ՀԱՍԱՆԱՅ:

ՊՐԶԱԻԾ
ՈՐՈՆ ՀԱՍԱՆ

Դժուար է միայն ասել, թէ ինչու է փորագրողը խուսափել վերջին անձնանունան՝ անգամ սեռական հոլովի վերջաւորութիւնը գրել քարի ներքեւի, դատարկ մնացած մասում (երկու տողերն էլ աւարտուած են քարի աջ եզրին), ասենք՝ երրորդ տողով։

Բնագրի առաջին անձնանունը՝ Ղաւջ, հաւանաբար Ղոջ արական անունն է, որն ըստ Հր. Աճառեանի՝ ծագում է թիւրքերէն «խոյ» նշանակող բառից եւ «յիշուած է ժե-ժձ դարերում», ընդ որում՝ նաեւ Ղոջ (Ղաւջ, Ղոջ) տարբերակով (բառաբանում՝ 5 դէպք)²⁴։ Իսկ պարոն Ղոջի պապի Հասան անունը (արաբերէն «գեղեցիկ» նշանակող բառից) զարգացած եւ ուշ միջնադարում Հայոց մէջ շատ ասելի է տարածուած եղել (71 դէպք)²⁵։

Թուում է, թէ չունենալով թուականի եւ տեղի յիշատակութիւն՝ այնուամենայնիւ կարող ենք պատուաւոր «պարոն» տիտղոսը կրած այս իշխաններին որոշ մօտաւորութեամբ կապել կոնկրետ դարաշրջանի եւ կոնկրետ տարածքի հետ։ Նախ, ելնելով վիճազրի յուշագրային բնոյթից՝ կարելի է ենթադրել, որ նրանց յիշատակման ժամանակն ամենայն հաւանականութեամբ յաջորդել է «յետոյ նորոգուած» Տիրամայր Աստուածածնի մեծ վիճազրի թուականին՝ 1413-ին։ Ի յաւելումն Հասան անունն, ըստ Հր. Աճառեանի՝ «Գործածուել է մեր մէջ սկսած Թ դարից եւ տեւել է մինչեւ ժե դարը»²⁶։ Այս ժամանակային ուշ սահմանի մասին ուսումնասիրողի դիտարկմանը հակասող փաստ մեզ եւս չի հանդիպել։ Իսկ դա թոյլ է տալիս մտածել, որ պարոն Հասանի թոռան՝ պարոն Ղոջի այցելութիւնը Աղուէսահաքի եւ եկեղեցու պատին այդ մասին յիշատակում թողնելը կարող է վե-

րագրուել 1413 թուականից մինչեւ ամենաուշ՝ նոյն ժե դ. վերջն ընկած ժամանակամիջոցին: Ընդ սմին չափազանց մեծ է հաւանականութիւնը, որ այս սրբատեղիի մուտքի ճակատին իր անունը կարող էր որոշակի անկանոնութեամբ արծանագրել տալ հենց տեղի կամ շրջակայ գաւառի «պարոնը»: Այդպիսով Հասան եւ Դօջ «պարոնները» կարող են համարուել Աղաւնոյի վերնահովտի, այսինքն Քաշաթաղ գաւառի հայ ազնուականական դասի ժե դ. ներկայացուցիչներ:

Յաւարտս պէտք է յիշել, որ Ս. Կարապետեանը Աղուէսահաքին նոյնացնում էր ժե դ. գրականութեան մէջ արծանագրուած Աղվատխէրի հետ (որն Աղբաթխէրտն է)²⁷, իսկ մենք վերապահում էինք անում, թէ դա «դժուար է ճշգրտել կամ մերժել»²⁸: Սակայն մի քանի տարի առաջ Շատխէր Աղբաթխէրտուց (Գինոս քարգործի)²⁹ եւ այժմ Մանվէլ քահանայի (Թաթոս քարգործի) վիմագրերի յայտնաբերումը թոյլ է տալիս իրարից հաստատապէս առանձնացնել երկու բնակավայրերը, Աղբաթխէրտը՝ աջափնեայ սարահարթի վրայ, իսկ Աղուէսահաքին՝ 3 կմ հիւսիս: Ծիշտ է, դեռ մնում է այն վերապահումը, թէ այնուհանդերձ Աղուէսահաքի անունը Տաթեւի 1730թ. պտղացուցակի՝ մեզ հասած բնագրում կարող էր առաջանալ գրական հոդի վրայ, ինչ-որ պատճառով պատմական Աղբաթխէրտ գիւղանունան վերաիմաստաւորման փորձի արդիւնքում³⁰:

Վերջերս Քրիստինէ Կոստիկեանի յայտնաբերած 1691/92թ. պարսկերէն փաստաթղթում³¹ ունենք Քուշթասիֆի (Քաշաթաղ գաւառը՝ Սեֆեան Իրանի վարչական անուանակարգում) 13 գիւղանունների յիշատակում³², որոնք համահունչ են նոյն ժամանակներում (ժե դ. վերջ - ժԸ դ. սկզբներ) արծանագրուած՝ Տաթեւի վանքապատկան տիրոյթ Քաշաթաղուց գաւառի գիւղանունների հետ (այս պտղացուցակի ստեղծման ու գրառման ժամանակի մասին ուղիղ յայտնում է բնագրի հետեւեալ տեղին. «Ձայս Յոհաննէս վարդապետի դաւթարիցն առեալ՝ աստ գրեցաք թուին ՌՃԼԹ [=1730 թ.], որ Երեմիայ վարդապետին գրեալն թուին ՌՃԽԱ [=1692թ.], Մայիսի Ժ էր: Տաթեւու վանքին բաւիրէքն, որ է մուլքն, ես՝ տէր Աղէքսանդրոս, գրեցի յայն սիահիցն»³³: Ուսումնասիրողի վերծանած անուններն են. Հալաք, Բայանդուր (=Պայինտուր), Վաղազաղուն (=Վարազգոմ), Սուարան (<Սթունիս), Ղուշչի, Մերիկ (=Միրիկ), Հարար (<<Էրիկ), Աֆաթար (=Աղբաթխէրտ), Մինքենդ (=Հակ), Փուլ, Հոչաս (=Հօչանց), Յալղուզդամ (=Եալղուզտամ), Արաւիս (<Արահիւս)³⁴: Այստեղ *Աֆաթար* վերծանուող անունը (Άφτ) իրօք համապատասխանում է հայերէն *Աղբաթխէր* անուանածեւին, այլ ոչ թէ՝ Աղուէսահաքի անուանը:

4. ՄՊԻՏԱԿԱԶՈՒՐ

Աղաւնոյի եւ Հոչանցի վերնահովտների միջեւ ընկած ընդարձակ սարահարթի հիւսիսային փեշերից դէպի Հոչանցի բարձրադիր-ծորալանջը ձգուող գողտրիկ հովտում գտնուող այս գիւղը Ստեփաննոս Օրբէլեանի մօտ պահպանուած Աղա-հեջք գաւառի գիւղացեանկում ամենայն հաւանականութեամբ հանդէս է գալիս Ա-կանք անունով («...Հակ 12, Արտագետ 12, Մեղի 12, Ականք 8, Արուական 6...»)³⁵: Այն յիշատակուած է յայտնի Հակ-Մինքենդից յետոյ երկու գիւղի միջակայ-

քով³⁶, իսկ նրան յաջորդող Արուական գիւղը Հոջանցի միջնահովտի հարաւային ծորալանջին մինչ խորհրդային տարիների Ալխալուի վերածուելը (200 տուն) գրեթէ անփոփոխ է պահպանել իր անունը: Ժէ դ. վիճակն արտացոլող Տաթելի պտղացուցակում («Հակ..., Փուլն..., Եզնագոմեր..., Սալիտակաջուրն..., Քարազլուխն..., Արուական...») անկասկած ունենք նոյն գիւղի ուշմիջնադարեան (եւ վերաշէնացումից յետոյ վերագտած) անունը³⁷: Գիւղամիջի յորդառատ աղբիւրով ու Հոջանցի գեղատեսիլ ձորը զահալիժող 40 մետրանոց ջրվէժով յայտնի Սալիտակաջուրը ԺԺ-ի դդ. յորջորջուել է Աղբուլաղ (թարգմանաբար՝ Սալիտակ աղբիւր)³⁸:

Սալիտակաջուրի հիմնայատակ աւերուած եկեղեցու՝ հաւանաբար հէնց հիմքերի վրայ քրդաբնակների կառուցած գոմի փլուած պատերից ներկայումս բազմաթիւ խաչքարերի ու տապանաքարերի կտորներ են հաւաքուած գիւղամիջի փողոցի կողքին: Այդպիսիք մեծ քանակութեամբ սփռուած են նաեւ բակերում եւ շինութիւնների պատերի մէջ: Ամբողջական բնագրերով արծանագրութիւններ յայտնաբերուել են, ցաւօք, ընդամենը երկու օրօրոցածեւ տապանաքարերի վրայ, որոնք կիսահողմնահարուած վիճակում ընկած են «եկեղեցու» փողոցի ներքեւի բակում: Դրանք եւ Սալիտակաջուրի մնացեալ յուշարձանները հետազօտելու հնարաւորութիւն ենք ունեցել գիւղապետ Թորոս Աւետիսեանի եւ բերձորցի մանկավարժ, լուսանկարիչ Ջոիրաք Ըռքոյեանի հետ:

Առաջին արծանագրութեան հիմնական մասը երկու տողով փորագրուած է քարի վերեւի ուռուցիկ երեսին, նրա երկայնական առանցքից դէպի հարաւային կողը, իսկ թուականը պարունակող 3-րդ տողը՝ աւելի ներքեւ, այդ կողի վերին մասում: Չնայած տողերի սկզբի տառերի կիսահողմնահարուած վիճակին՝ վերծանութիւնը յստակ է.

1 /ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՍ //
2 ՄԵԼԻՔՍՈԹԻՆ: //
3 ԹՎԻՆ] ՈՒՂ (=1575 թ.):

Վ) ՄԵԼԱՆԳԻՍՍ
ՄԵԼԻՔՍՈԹԻՆ

ԹՎ ՈՒՂ

Բնագրում յիշատակուած ՄԵԼԻՔՍՈԹ-ը անկասկած Մելիքսեթ (<Մելիքսեդեկ) արական անձնանունն մի տարբերակն է՝ վերջին Ե ծայնաւորին փոխարինած Ո-ով: Հր. Աճառեանին 70-ից աւելի Մելիքսեթների կողքին յայտնի չէ անուան «Մելիքսեթ» տարբերակի յիշատակման դէպք³⁹: Այդպիսին այլուր չի հանդիպել նաեւ մեզ, ուստի Սալիտակաջուրի դէպքը պետք է համարել կամ վրիպակի արդիւնք, կամ այնուամենայնիւ տուեալ տարբերակով եւս անուանածեւի կիրառման եզակի օրինակ:

Երկրորդ արծանագրութեան պահպանուած մասը երեք տողով փորագրուած է տապանաքարի հարաւային կողի ծախ մասում: Քարի ճակատները եւ յատկապէս վերեւի ուռուցիկ մասը զգալիօրէն հողմնահարուած են, սակայն նկատելի է, որ այդ արծանագիր կողի ամբողջ աջ մասը (կենտրոնի կլոր քանդակազարդից աջ) ինչ-որ պատճառով դատարկ է թողնուել (զուցէ հետագայում մէկ ուրիշի անունն էլ գրելու մտքով):

Հնայած առաջին տողի վերջին տառերը լրի հողմնահարուած են, դրանց վերականգնումն ըստ ենթատեքստի (եւ այդպիսով՝ ամբողջ վերծանութիւնը) կասկածելի չէ.

1 ԱՐՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵ///

2 -Ա ԿՈՒԼԱԶ//

3 -ԻՆ:

ԿՑՈՂ

ԱԿՈՒԼԱԶ

ԻՆ

Արծնագրութեան պահպանուած մասը թուական չունի: Եթէ այն եղել է, ապա նրա հաւանական տեղը պէտք է ենթադրել քարի վերեւի ուռուցիկ մասում, որն ամբողջապէս հողմնահարուած է: Յիշատակուած Կուլազ անունը հաւանաբար Հայոց մէջ ԺԶ-ԺԸ դդ. տարածուած իգական Գուլազ անձնանունն է, որի օգտագործման 5 դէպք նշուած է Հր. Աճառեանի բառարանում⁴⁰: Նախորդող ԳՈՒԼ բառայօդուածում ուսումնասիրողը նշում է նաեւ, որ այդ անունը (որից ծագում է մեր Գուլազը եւ տասնեակ այլ անձնանուններ) «Արեւմտահայ տառադարձութեամբ էլ գրուում է Կիւլ, Կուլ»⁴¹: Սակայն պարզ է, որ բաղաձայն հնչիւնների նմանատիպ փոխակերպումը որոշակի տարածում է ունեցել նաեւ Հայաստանի արեւելեան շրջաններում (ստորեւ տե՛ս. տասակից=դասակից, ընդերծողք=ընթերցողք, դէքերքն=տէգերքն, գոչի=կոչի, Մըկըրդում=Մկրտում):

5. ՈՒՆՏԱՀՈՐ

Գիւղանունը վերաշէնացման առիթով մեր օրերում է տրուած ԺԹ-Ի դդ. Չրաղլու յորջորջուած քրդաբնակ գիւղին, որը գտնուում է Աղաւնոյի եւ Հոչանցի վերնահովիտների միջեւ բարձրացող Եզնագոմերի սարահարթի արեւելեան վեջին: Ստ. Օրբէլեանի մօտ տրուած Աղաիեջ գաւառի գիւղացանկում նրան առաւել մեծ հաւանականութեամբ կարող է համապատասխանել Հակից (Մինքենդ) յետոյ նշուած Արտագետ-ը («...Հակ 12, Արտագետ 12, Մեղի 12, Ականք 8...»)⁴², քանի որ նրան յաջորդող երկրորդ բնակավայրի՝ Ականքի համապատասխանութիւնը ԺԷ դ. Սպիտակաջուր, իսկ ԺԹ դ. Աղբուլաղ կոչուած գիւղին, ինչպէս նշեցինք վերելում, ըստ ամենայնի՝ չի կարող կասկած յարուցել:

Ընդ սմին յաջորդ անուան տակ՝ Մեղի, առաւել ենթադրելի է այն գիւղը, որը ԺԹ-Ի դդ. յորջորջուած էր Ղարաքեշիշ (խորհրդային տարիներին՝ Լենինքենդ, 136 տուն): Նրա առջեւ փութած սեւա-կաւահողային մակերելոյթով ընդարձակ սարահարթը ցարական շրջանի Ելիգաւետալոյի նահանգի 5-վերստանոց քարտէզում հանդէս էր գալիս Месмо Каракусаан անուամբ⁴³: Գիւղի միջով ու սարահարթի ողջ երկայնքով հոսող, ապա մի ժայռոտ ծորակում, ԺԹ-Ի դդ. Բուլիջա կամ Ղալաչա, իսկ վերաշէնացումից յետոյ Բերդիկ կոչուած գիւղի մէջ Աղաւնոյին հասնող գետակը նոյն ժամանակի գիւնուրական 5-վերստանոց քարտէզում կոչւում էր Ղարասու (Карасы)⁴⁴: Թարգմանաբար «սեւ քահանայ» նշանակող Ղարա-քեշիշ յորջորջումը կարող էր առաջանալ հայկական Մեղի գիւղանուան մէջ հնդեւրոպական մի շարք լեզուներում «մել/մեղ» բառի «սեւ, մուգ, կեղտոտ» իմաստի (պա-

հուած, օրինակ, յունարէնում)⁴⁵ ընկալման ու թարգմանութեան հետեւանքով: Այդ կերպ Հայաստանի տարբեր մասերում Ղարասու ին դարձել Մեղ, Մեղոս, Մելաս անունով մի շարք գետեր, այդ թւում՝ Մշոյ Մեղրագետ-Մեղը⁴⁶:

Տաթևի թեմի 1730թ. պտղացուցակում Հակից յետոյ նշուած բնակավայրը կրում է Փուլ անունը («...Աղուէսահաքի..., Հակ..., Փուլն..., Եզնագոմեր..., Սպիտակաջուրն...»)⁴⁷: Յիշենք, որ Քր. Կոստիկեանի կողմից հրատարակուած 1691/92թ. պարսկերէն փաստաթղթում ամկայ Քաշաթաղի գեղջւագոմերի թուարկման մէջ եւս նոյն Փուլ գիւղանունը յաջորդում է Սինքենդի, այսինքն՝ Հակի յիշատակութեանը («...Աֆաթխար, Սինքենդ, Փուլ, Հոչաս...»)⁴⁸: Հնարաւոր է արդեօք այս տրամաբանութեամբ ենթադրել, որ ինչպէս որ ԺԳ դ. Արտագետը, նոյն կերպ ԺԷ-ԺԸ դդ. Փուլն էր համապատասխանում ԺԹ դարից Չրաղլու, իսկ այսօր Ուխտածոր կոչուած եւ հայկական բնակավայրի ակնյայտ հետքեր պահպանած գիւղին: Նման վարկածը ստուգելու հնարաւորութիւն կարող էր տալ 1886 թ. կազմուած Ռուսաստանի կայսրութեան Անդրկովկասեան երկրամասի բնակչութեան մասին վիճակագրական տուեալների ժողովածոն, ուր Ջանգեզուրի գաւառի Շահսովարլու գիւղական հասարակութեան (N 21) մէջ մտնող Բոզլու-Աղջաքենդ անունով երկու քրդաբնակ բնակավայրից մէկի (N 804) անուան կողքին փակագծում աւելացուած է Փուլ (Пуль) գիւղանունը ("Ар-керну (Бозналу) 84... Алпай-мъ 16... Бозлу-Агджакендъ (Кяманлы) 71... Бозлу-Агджакендъ (Пуль) 33... Ва-разгунъ-Герикъ 49... Мурикъ-Гасанлу 30... Минкендъ 70... Шахсварлу 59..."⁴⁹):

Գեղան Բաղալեանի կարծիքով՝ այս ցուցակի 33 ծուխ քուրդ բնակչութեամբ Բոզլու-Աղջաքենդ-Փուլը նոյնանում է Աղաւնոյի միջին հոսանքի ծախ, հիւսիսային ափի՝ Ի դարի Բոզլու անունը կրած գիւղի հետ (Ղ. Ալիշանի մօտ՝ Բոզտու⁵⁰, 1970թ.՝ 50 տուն), որը վերաշէնացուելուց յետոյ կոչուել է Մոշաթաղ⁵¹: Սակայն այդ տեսակէտը չի կարող անվերապաօրէն ընդունուել, քանի որ ցուցակի մանրակրկիտ քննութեամբ դեռեւս անհրաժեշտ է ճշտել, թէ Մոշաթաղին արդեօք չի համապատասխանում նախորդ Բոզլու-Աղջաքենդը (N 803), որի կողքին փակագծում արձանագրուած է Кяманлы գիւղանունը⁵²: Վերջինս ցարական քարտէզներում կոչուած է Камаллы (խորհրդային շրջանի՝ Քեամալլու, 60 տուն) եւ գտնուում է Չրաղլուից 1,5 կմ հարաւ, դէպի Եզնագոմերի սարահարթի հարաւ-արեւելեան փեշը Մոշաթաղից բարձրացող սայլուղու վերջում⁵³:

Ռուսական 1886թ. գիւղացուցակը, անկախ իր թուացեալ պաշտօնականութիւնից, աչքի է ընկնում որոշակի անփութութեամբ եւ շուտով յայտնուած 5 եւ 10-վերստանոց ճշգրիտ քարտէզների համեմատ ունեցած շեղումներով, ընդ որում քարտէզներից մէկը հէնց ուղեկցում էր այդ վիճակագրական տուեալների ժողովածոյի 1888թ. հրատարակութեանը⁵⁴: Նախ՝ տուեալ համայնքի կենտրոն Շահսովարլուն իր 59 ծուխ (420 շունջ) քուրդ բնակիչներով, ըստ ամենայնի՝ իրականում Սինքենդի մի թաղամասն էր⁵⁵: Այնուհետեւ՝ նրանում բացակայում են 1880-ական թթ. հաստատապէս գոյութիւն ունեցած այնպիսի գիւղերի անուններ, ինչպէս գոնէ Աղբաթխերտը, Ղարաքեշիշը, Չրաղլուն եւ Աղբուլաղը, եւ մնում է են-

թաղրել, թե դրանց ծխերը անփութթօրէն մտցուած են արծանագրուած գիւղերի բնակչութեան հաշուարկի մէջ: Վերջապէս՝ ոչ թէ աշխարհագրական, այլ այբբենական հերթականութեամբ շարադրուած ցուցակում որեւէ կերպ ծանօթագրուած չէ նոյն համարի տակ հանդէս եկող կրկնակի կամ փակագծերի մէջ առնուած գիւղանունների յարաբերակցութիւնն իրար նկատմամբ: Աղբիւրի նման վիճակում առաւել հաւանական ընկալումը կարող է լինել այն, որ 1886թ. ցուցակի Բոզլու-Աղջաքենդ-Քեամանլի ենթադրելի գիւղախումբը (N 803) իրօք ընդգրկել է այսօրուայ Մոշաթաղից բացի նաեւ Քեամալլուն եւ գուցէ շրջակայքի մի երրորդ բնակավայր, օրինակ, խորհրդային շրջանի Ղալաչան (16 տուն, ներկայումս՝ Բերդիկ, Մոշաթաղից 3 կմ արմ), որը Ելիզաւետպոլի նահանգի քարտէզում կոչուած է Բինա (Ղ. Ալիշանի մօտ՝ Պինա), իսկ զինուորական 5-վերստանոցում՝ Բուլիջա⁵⁶: Ուրոշակիօրէն հաւանական է նաեւ, որ Բոզլու-Աղջաքենդ-Փուլ ենթադրելի գիւղախումբն ընդգրկած լինէր ա) Չրաղլուն՝ այսօրուայ Ուխտածորը (1970թ.՝ 34 տուն), որը եւ գուցէ պատմական Փուլն է; բ) Հոչանցի դիմացի, հիւսիսային ափին գտնուող Աղջաքենդը (1970թ.՝ 40 տուն, վերաշէնացումից յետոյ՝ Անի), ցուցակում նշուած Ավիոտից 5 կմ արմ; եւ գ) շրջակայքի մի երրորդ բնակավայր: Վերջինը կարող էր լինել, օրինակ, խորհրդային շրջանի Ղոշասուն՝ Աղջաքենդ-Անիից 2 կմ արեւելք, Հոչանցի ծախսափնեայ բարձրադիր ծորալանջին (1970թ.՝ 44 տուն, վերաշէնացումից յետոյ՝ անուանուել է Դրախտածոր), կամ գուցէ Շելլանլուն՝ Չրաղլուից 5 կմ հիւսիս, Հոչանցի աջափնեայ ծորալանջին (58 տուն, վերաշէնացումից յետոյ՝ Շրուական)⁵⁷:

Ինչ վերաբերում է այսօրուայ Մոշաթաղին, ապա Ստ. Օրբէլեանի կողմից Աղահեջքի գիւղերի թուարկման հերթականութեան համակարգը պարզաբանելուց յետոյ⁵⁸ կարելի է ենթադրել, որ նրա հետ հաւանաբար համադրելի է Հակից առաջ, գիւղացանկի սկզբում յիշուած (այսինքն՝ Հակից արեւելք, Աղաւնոյի ծախս ափին դասաւորուած) չորս գիւղերից մէկը («Անէժ՝ 12, Տանձուտ՝ 7, Հացեաց [տարբ. Հայեաց] աղբիւր՝ 12, Քեղածոր՝ 10, Հակ՝ 15...»)⁵⁹: Ընդ որում, եթէ դա նախավերջինը՝ Հացեաց աղբիւրն է եղել, ապա կարելի է այդ անունը կապել Մոշաթաղի արեւմտեան եզրին բխող յորդառատ աղբիւրի հետ (ճիշտ է՝ նրա շրջապատի հաստաբուն ծառերն այսօր ոչ թէ հացիններ են, այլ ուռենիներ): Այս դէպքում Հակի անմիջական հարեւան Քեղածորը կարող էր որոշ հաւանականութեամբ համադրուել Ի դ. Ղալաչա կոչուած (ներկայիս՝ Բերդիկ) ոչ մեծ գիւղի հետ:

Անդրադառնալով նաեւ հարեւան Եզնագոմեր գիւղի խնդիրն: Ըստ Սամուէլ Կարապետեանի եւ մեր տեսակէտի՝ Տաթեւի 1730թ. պտղացուցակում հէնց հետագայի Դարաքեշիչ գիւղն է կոչուած եղել այդ անունով («...Հակ..., Փուլ..., Եզնագոմեր..., Սպիտակաջուր...»)⁶⁰: Վերջերս այլ տարբերակ փորձեց հիմնաւորել Գ. Բադալեանը՝ գրելով. «1691թ. գրուած մի ձեռագիր Մաշտոցում (այժմ՝ ՄՄ 6725) ոմն Սարգիս երէցի կողմից թողած հետագայի յիշատակարանում (1696թ.) նոյն բնակավայրը («Եզնագոմեր») հանդիպում է նաեւ 2-րդ օտար «Ալբաուտ» անունով, որն էլ վերջնականապէս ճշտում է վերջինիս տեղադրութիւնը: Ըստ այդմ, Եզնագոմերը նոյնական է Հագարու գետի ծախակողմեան Հոչանց վտակի ափին

գտնուող ժամանակակից Ավիոուք գիւղատեղիի հետ»⁶¹: Սակայն այդ տեսակետը չի կարող ընդունելի համարուել, քանի որ ուսումնասիրողի մատնանշած աղբիւրում՝ ՄՄ թիւ 6725 ձեռագիր Մաշտոցի 1696թ. յիշատակարանում, Եզնագոմերը եւ Ալբաուտն իրականում նոյնացուած չեն:

Այս գրչագրում պատմա-մշակութային մեծ արժէք ունեցող յիշատակարաններից մէկն է բուն գրչինը, որը դրուած է Մաշտոց ծխարանի բնագրի աւարտից անմիջապէս յետոյ՝ բնագրաբաժան երկու զարդագծերի տակ, նոյն բոլորագրով. «Գրեցաւ ս[ուր]բ գիրքս ձեռամբ եւ ամենամեղ, եւ անարժան Վրդանէս իրիցու, ի թվ[ին] ՌՃև [=1691թ.]»: Յաջորդ երկու էջերում (թ. 127բ-128ա) բոլորագրով եւ երկու սիւնակով այլ գրչի կողմից գրուած է մեզ աւելի հետաքրքրող ընդարձակ յիշատակարանը, որն ամբողջութեամբ հրատարակուած ենք՝ քառակուսի փակագծերում բացելով պատուոյ նշաններով յապաւումները, շեղատառ ուղղելով վրիպումները եւ կարգաւորելով կէտադրութիւնը:

«/127բ/ Եւ՝ Նաւասարդի տղա տ[է]ր Սարգիսս գնեցի զս[ուր]բ Մաշտոցս հալալ ընչից իմոց՝ հայր իմ ՆՆաւասարդին, մայրն իմ Ղայիթին, որ հանգ[ոյ]ցեալ է առ Ք[րիստո]ս: Եղբայր իմ Մովսէսն, միւս եղբարն Յարութի[ւն]ին, որ հանգ[ոյ]ցեալ են առ Ք[րիստո]ս: Որդիք իմ Յակոբին, Սահակին, դուստրն իւր Խաթունին. ամէ՛ն: Միւս եղբարն Մովսէսին, կողակցուն Մարճանն, որդին իւր Գալուստն, Գրիգորն, Ռհանն, որ հանգուցեալ են առ Ա[ստու]ած: Եղբօրն կողակիցն իւր Փարգատին, հանգուցեալ որդին իւր Ռհանէսին, կենդան որդին իւր Ռսկանն: Դ[ա]յր[ժ]եալ»⁶² աղ[ա]յեմ գծեզ, ո՛վ եղբայրք, կ[ա]մ տասակից եւ ընդերծողք, յիշեցէ՛ք զվատաբախտ Սարգիս էրեցուս, ամուսին իւր Մարեանն, եւ ամ[ե]նայն կարդ[ա]ցողացո՛ր՝ ամէ՛ն: Հօրեղբայր Առաքելին, կողակից իւր Ղալվաթին, որդին Աբրահամին, որ հանգուցեն առ Ք[րիստո]ս: Հարսն իւր Սանդուխտն, որդին իւր Մ[ա]րգարն, որ հանգ[ոյ]ցեն, դէքերքն իւր Ծատուրն. ամէ՛ն: Կ[ա]յր[ժ]եալ կ[ա]մ օրին[ա]կ[ե]ն[ոյ]վ ի վ[ե]ր[ա]յ սորա՝ Ա[ստու]ած ողո՜ւ...>մի /128ա/ աս[ա]յցէ՛ք իւր հոգւ...յն. ամէ՛ն: Գրեցաւ ի թվին ՌՃև եւ հինգումն [=1696թ.], իշխանութի[ւն]ն Շահ Ուսէինն⁶³, ի հ[ա]յրապետութի[ւն] տ[ե]առն Նահապետն, եալ[ի]սկոպոյսութի[ւն] Ջաքարին, ի ամ[ա]ջնորդութի[ւն]ն⁶⁴ Միրզախան մէլիքն⁶⁵, ի գուղն, որ գոչի Եզնագոմեր, ի յերկիրն, որ ասի Ալբաուտ: Գրեց[ա]ւ Ս[ա]րտի ամսին ժէ: Նմա փառք յ[ա]յիւտ[ե]ալնս. ամէ՛ն: Դ[ա]յր[ժ]եալ յիշեցէ՛ք զվատաբախտ եւ անարժան Մաթէոս ս[ա]յրկ[ա]ւազս, որ բազ[ոյ]ւմ աշխատանքս ունէ ի վ[ե]ր[ա]յ Ս[ուր]բ Գրոցս Ք[րիստո]սի: Նմ[ա]յ փառք յաւիտեան. ամէ՛ն»:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս բնագրում Եզնագոմեր գիւղի համար ընդամենը ասուած է, որ այն գտնուած էր Ալբաուտ կոչուող երկրում: Այսինքն՝ վերջին տեղանունը հանդէս է գալիս ոչ թէ իբրեւ այդ գիւղի, այլ նրա շրջակայ գաւառի, մահալի անուն: Հարկ է նշել, որ դա տուեալ երկրանունան միակ յիշատակութիւնն է եւ միայն Եզնագոմեր գիւղն իր կազմում ունենալու իրողութեան ու հետազայում (ժճԻ դդ.) յայտնի Ավիոուտ գիւղանունն հետ որոշակի նմանութեան հիման վրայ հնարաւոր չէ ամբողջականօրէն լուծել նրա սահմանների խնդիրը: Հաշուի առնելով 1730թ. պտղացուցակում նոյն Եզնագոմերի վերագրումը «Քաշթաղուց»

գաւառին՝ կարելի է միայն ենթադրել, որ Սեֆեան տէրութեան մէջ Ալբաուտ անունով «երկիրը», այսինքն՝ մահալը, գաւառը, ամենայն հաւանականութեամբ, ստեղծուել է նախկինում աւելի մեծ տարածք զբաղեցրած Քաշաթաղ-Քուշթասիֆ մահալի⁶⁶ հիւսիս-արեւմտեան կտորի անջատման արդիւնքում: Ընդ որում այն, թերեւս, երկար եւ հաստատուն կեանք չի ունեցել, քանի որ Քաշաթաղ անունը Ադաւնոյի եւ Հոչանցի վերնահովիտների համար յիշատակուած է 1690-ական թթ. եւ առաջ, եւ յետոյ:

Ստ. Օրբէլեանի «Սիւնեաց պատմութեան» մէջ պահպանուած՝ Աղահեջքի 37-38 գիւղերի ծաւալուն ցուցակի անունների հերթականութեան պարզաբանումը, համադրուած այլ աղբիւրների հետ, թոյլ է տալիս մեծ ճշգրտութեամբ պատկերացնել այդ գաւառի հիւսիս-արեւելեան սահմանագիծը վաղ եւ զարգացած միջնադարում: Հարաւ-արեւելքից հիւսիս-արեւմուտք այն, ըստ ամենայնի՝ անցնում էր Հակարի գետով ու նրա Հոչանց աջ օժանդակով, ապա վերջինիս վերին հոսանքի եւ Գորանիխ ձախ օժանդակի հովիտը հիւսիսից եզերող լեռնաշղթայով՝ սկսած այսօրուայ Ներքին Աղքետրփի լքուած գիւղատեղիի հողատարածքն արեւելքից շրջափակող, գետից դէպի 2040,8 մետր նիշով Կաբան-գետաղը (ԺԹ դ. վերջում՝ Кабанъ) գագաթը հասնող լեռնաբազուկից⁶⁷: Այդպիսով տուեալ սահմանագծից դուրս էին մնում Հոչանցի ձախ (հիւսիսային) բարձրադիր ծորալանջին դասաւորուած եւ ցարական Ռուսաստանի 1880-ական թթ. վարչական բաժանման համակարգում Շահսովարլու-Մինքենդ կենտրոնով գիւղական հասարակութեան մէջ մտնող Աղջաքենդ (ներկայումս՝ Անի), Ալփոուտ (Ալբաուտ «երկրանուն» հետ ըստ էութեան նոյնացող անունով, ներկայումս՝ անբնակ) եւ նրանց միջեւ գտնուող Ղոշասու (ներկայումս՝ Ղրախտաձոր) գիւղերի հողատարածքները, որոնք պիտի մտած լինէին Աղահեջքին արեւելքից սահմանակցող՝ աշխարհացոյցեան Արցախի Վայկունիք (ուշ միջնադարում՝ Մաղաւուզ) գաւառի մէջ⁶⁸:

Ուշ միջնադարում Աղահեջքին ամբողջապէս փոխարինած Քաշաթաղ-Քշտաղ-Քուշթասիֆ գաւառը, որը հանդէս է գալիս իրրեւ Մելիք-Հայկազեան իշխանատոհմի տիրոյթ⁶⁹ եւ Սեֆեան Իրանի մի մահալ, բնականաբար, ընդհանուր առմամբ պէտք է ունեցած լինէր նոյն սահմանները, այդ թւում՝ Հոչանցի վերնահովտի հատուածում: Յղելով ԺԵ դ. գերմանացի ճանապարհորդ Ադամ Օլէարիուսին՝ Լէօն թուարկում է Սեֆեան Իրանի Երեւանի բեկլարբեկութեան (պաշտօնական անուանակարգում՝ Չուխուր-Սաաղ) մէջ մտնող գաւառների (մահալների) հետեւեալ ցուցակը. «Ղափան, Զուղա, Սկաբուս, Սիսիան, Քեշտաղ, Զարգիբիլ, Երեւան, Ղըրխ-բուլաղ, Աղստափա, Աբարան, Սկարժէլ, Սաշաթ, Ինջէ, Տաբաթ-Մելեք, Թումանիս, Ագեթ, Զիլդեր»⁷⁰, որտեղ Ալբաուտ չկայ: Սակայն վերը ներկայացուած 1696թ. յիշատակարանի վկայութիւնը, համադրուած նախ եւ առաջ 1886թ. արձանագրուած ցարական վարչական բաժանման պատկերի հետ, զուցէ եւ իրօք բաւարար է՝ համարելու, որ նշուած սահմանահատուածում ինչ-որ պատմական պահի տեղի է ունեցել մի էական փոփոխութիւն, ինչի հետեւանքով Քաշաթաղի գաւառի հիւսիս-արեւմտեան հատուածն անջատուել է նրանից եւ, միացուելով յարակից Աղջաքենդ - Ալփոուտ գիւղախմբի տարածքի հետ՝ վերածուել

որ վարչա-աւատական միաւորի՝ Աբաուտ մահալի: Օլէարիուսի ցանկի համեմատութեամբ Սիւնիքի կենտրոնական ու հարաւային հատուածի գաւառների (մահալների) էական մասնատման-մանրացման պատկեր է երեւում, օրինակ, նաեւ Տաթևի թեմի 1730թ. պտղացուցակից: Այստեղ Քաշթաղուց եւ ըստ ամենայնի նախկինում աւելի մեծ տարածք զբաղեցրած Սիսիանու գաւառների կողքին (նաեւ միւս խոշոր՝ Ղափան մահալի անուան բացակայութեամբ) թուարկուած են Գեղուածորու, Բաղաբերդու, Կաքաւաբերդու (=Մեղրու), Մացրու (=Մանլեի), Աճանանու (=խոտանանի), Գիլաբերդու (=Ճակատէնի, Չուխուր-եւորդի), Մաղան-ջուղու (=Տանծալների), Բարկուշատու (=Եղաւարդի), Ջանկազուրու (=Չագեծորի), Չաւընտուրու (=Շէկահողի), Վերի ծորու (=Աղուերծի, Որոտանի) «գաւառները»⁷¹:

Քաշթաղի գաւառի մասնատումը առաւել մեծ հաւանականութեամբ կարող էր կապուած լինել յատկապէս Շահ Աբբաս Ա-ի (1587-1629թթ.) գահակալութեան ժամանակ լայն թափ ստացած՝ քոչուոր ազնուականութեանը իրեւ զինուորական ծառայութեան դիմաց վճար հողային տիրոյթներ կամ դրանց վրայ հարկային մասնակի իրաւունքների բաժանելու իրողութեան հետ: Մատենադարանի պարսկերէն հրովարտականներից մի քանիսը տեղեկութիւններ են պարունակում Քաշթաղի (Քուշթասիֆի) հողատարածքների ժառանգական տիրակալներ Մելիք-Հայկազեան հայ իշխանների եւ քոչուոր ցեղերին պատկանող հարկաւոր զինուորականութեան միջեւ արձանագրուած հակամարտութեան վերաբերել: Դրանցից մէկում (1609թ.) Պարսից արքան զգուշացնում էր թուրք-պարսկական պատերազմի օրերին անհնազանդութիւն ցուցաբերած, սակայն հետագայում ներման արժանացած «դոնուք մարդկանց»՝ իրեն մշտապէս հաւատարմօրէն ծառայած Մելիք Հայկազ Բ-ի նկատմամբ վրէժխնդրական ոտնձգութիւններից⁷²: Միտում (1620թ.) Շահ Աբբասը վերահաստատում էր Մելիք Հայկազի սեփականատիրական (մուլքային) իրավունքները Քաշթաղի (Քուշթասիֆի) եւ Ղափանի մահալներում գտնուող նրա կալուածքների վրայ⁷³: Երրորդում (1646թ. Դեկտեմբեր - 1647թ. Յունուար) Շահ Աբբաս Բ-ն (1642-1666թթ.) ազատում էր Քաշթաղի (Քուշթասիֆի) չորս գիւղերը՝ դրանց թիւլատէր ոմն Աբբասկուլի-Սուլթանից բացի նաեւ Ղարաբաղի բէկլարբէկին տրուող պետական հարկի՝ կրկնակիից աւելի բարձրացուած չափից⁷⁴: Փաստաթղթերի հրատարակիչ Յակոբ Փափազեանի իրաւացի դիտարկմամբ՝ ըստ Ղ. Ալիշանի 1621թ. վախճանում⁷⁵ Մելիք Հայկազը գրեթէ մինչեւ կեանքի վերջը ստիպուած է եղել պայքարել իր հողատիրական իրաւունքների նկատմամբ քոչուոր ազնուականութեան ոտնձգութիւնների դէմ⁷⁶: Յենուելով Շահ Աբբասի պալատական պատմիչ Իսքանդար Մունշիի վկայութիւնների վրայ՝ ուսումնասիրողը նաեւ ենթադրում է, որ Մելիք-Հայկազեանների հակառակորդները նախկինում օսմանցիների հետ դաւաճանաբար համագործակցած եւ նրանց պարտութիւնից յետոյ իրենց «շահսեւան» («շահին սիրողներ») հայտարարած ցեղախմբերն էին⁷⁷: Այս առիթով կարելի է ենթադրել, որ 1886 թ. ռուսական վիճակագրական նիւթերում Մինքենդի գիւղական հասարակութեան կենտրոնի Շահսուվարլու անունը, որը չի նոյնանում մեզ յայտնի որեւէ քրդական

կամ թիրքական ցեղանուան հետ⁷⁸ (նրա հիմքում ընկած շահուավար եզրոյթը նշանակում է «արքայ ծիաւոր, ամենալաւ ծիաւոր»⁷⁹), իրականում կարող է առաջացած լինել իրանական շահսեւան-ի թիրքերէն յորջորջման մի տարբերակից:

Ժիշտ է, չպէտք է մոռանալ, որ տուեալ տարածքը քոչուորները երկար ժամանակ ներթափանցում էին լոկ իբրեւ լեռնային արօտավայրերի սեզոնային օգտագործողներ եւ, թերեւ՝ «շահսեւան» թիւլատերեր: Իրաւացիօրէն համարում է, որ միայն «Դաւիթ բեկի ստեղծած ինքնիշխան իշխանապետութեան մարումից եւ Արցախի սղնախների անկումից յետոյ հայ մելիքները կորցրեցին իրենց ազդեցութիւնը վաչկատուն ցեղերի նկատմամբ, իսկ բնիկ հայ տարրը, չկարողանալով դիմակայել թիրքական եւ քրդական ցեղերի բազմաթոյք ճնշումներին, բռնել էր զաղթի ճամփան»⁸⁰: Բայց մեզ հետաքրքրող ենթատեքստի համար կարելի է այն, որ եթէ անգամ նորակազմ «Ավիոուտ» (>Ալբաուտ) գաւառի (մահալի) մէջ մտցնում ենք Աղջաքենդի ու Ղոշասուի կողքին գտնուող նոյնանուն գիւղը⁸¹, դա ամենեւին կասկածելի չի դարձնում ալբաուտեան-քշաղեան եզնագումեր-եզնագումերի համադրութիւնը ԺԹ-ի դդ. Ղարաքեշիշ անունով յայտնի եւ նախկինում, ինչպէս նշեցինք, հայկական եղած լինելու որոշակի նշաններով բնակավայրի հետ: Լիովին իրաւացի է Ս. Կարապետեանը, երբ նկատում է Տաթեւի թեմի 1730 թ. պտղացուցակում եզնագումերի հարկաչափի մեծութիւնը՝ 6700 միաւոր («ԶՈ ԷԾ») ⁸², այն դէպքում, երբ Խանածախի հարկաչափն էր 5500 («ԵՈ ԵԾ»), Խազնավարինը՝ 4400, «Հօջանցինը՝ 3450, Հակինը՝ 3400, Միրիկինը եւ Սպիտակաջուրինը՝ 2900-ական, միւսներինը՝ աւելի պակաս, ամենափոքր հարկաչափով Քարազուխը՝ 1100 միաւոր («Ո Ը») ⁸³:

Տեղին նշենք նաեւ, որ մեզ ցայսօր յայտնի էին Քաշաթաղ գաւառի երկու գրչօջախներ՝ Խոզնավարը եւ Խանածախը (վերջինը Ստ. Օրբէլեանի ժամանակ մտնում էր Աղահեքք գաւառի մէջ⁸⁴): ՄՄ թիւ 6358 գրչագրի (Աւետարան, բոլորագիր, գրիչ՝ Եղիա երէց) յիշատակարանում ունենք. «Արդ, գրեցաւ... ի թվականութեան Հայկազեան տումարի ԶԼԵ [=1488 թ.], ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի, ի յաթոռակալութեան Սիւնեաց Որդանան վարդապետի եւ յաշխարհակալութեան Եաղուպի... եւ գրեցաւ ի գաւառիս Քաշաթաղուց, ի գէղս, որ կոչի Խոզանավար, ընդ հովանեաւ Ս[ուրբ] Ստեփանոսի Նախավկայիս...»⁸⁵: Նոյն Եղիա երէցն իր ընդօրինակած միւս Աւետարանի (ՄՄ թիւ 4099, բոլորագիր) յիշատակարանում գրել է. «Արդ, գրեցաւ... ի թվականիս ԶԼԹ [=1490 թ.], ի գաւառիս Քաշաթաղուց, ի գեղոյս, որ կոչի Խոզանավար, ընդ հովանեաւ Ս[ուրբ] Ստեփանոսի Նախավկայիս...»⁸⁶: ՄՄ թիւ 7606 գրչագրի (Աւետարան, բոլորագիր, գրիչ՝ Միքայէլ սարկաւազ) յիշատակարանում ունենք. «գրեցաւ... ի յԱստուածաբնակ եւ յանառիկ դղեակս Քաշաթաղ, ի գոլն Խզնավար, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային, ի հայրապետութեան տեառն Փիլիպպոսի Հայոց վերադիտողի, ի թվաբերութեանս Հայոց ՈՃԱ [=1652 թ.].»⁸⁷: Մարիամ գրիչն իր հօրեղբոր՝ Մարկոս Եպիսկոպոսի⁸⁸ համար ընդօրինակած Շնորհալու Տաղերի (ՄՄ թիւ 4281, բոլորագիր) յիշատակարանում նշում էր. «Գրեցաւ զսայ ի յերկիրս Քաշաթաղու, ի գոլս Խանածախ, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչիս, ի թվականիս Հայոց ՈՂԶ-ին

[=1647թ.]...»⁸⁰: Վերջապես, իբրեւ արտագրութեան վայր նոյն գիւղն է նշուած 1693թ. քնդօրինակուած Աւետարանի (ՄՄ թիւ 7840, բոլորագիր, գրիչ՝ Եփրեմ քահանայ, ստացող՝ Մէլիք Հախնազարի կին Մահկարի խաթուն) յիշատակարանում. «Գրեցաւ հազար ճ-որդի քառասուն երկ[րո]րդ-եր[ր]որդ ամի, ձեռամբ Եփրեմ մեղասիրի՝ անուամբ միայն քահանայի... յիշատակ անջնջելի Մահկարիի երկիւղածի, ի դուռն Ս[ուր]բ Ա[ստուա]ծածնին, որ անուանի Նորակնունք, ի գեղն, որ է խանածախ»⁸⁰: Ի դէպ, այս յիշատակարանի սկզբում ունենք նաեւ ժէ դ. երկրորդ կէսի Մէլիք-Հայկազեան իշխանների մասին եզակի տոհմաբանական տուեալներ պարունակող հետեւեալ հատուածները. «Արդ՝ տեսանելով... մեծահաւատին եւ Ք[րիստո]սասիրի անուն Մահկարի, որ է տիկին մեծին Մէլիք Հախնազարին, որդւոյն Մէլիք Գասպարին»⁸¹ եւ թոռն պարոն Հայկազին, վասն որոյ եւ զայս Մահկարի խաթունս՝ դուստր Բունիաթին ի գեղջէն՝ Շինաթաղ կոչեցեալ, սիրահօծար... Այլ եւ այլուջն իւրում մեծի՝ իշխան, պարոն եւ մեծագգի Հախնազարի բարեպաշտի՝ քրիստոնէից թագապրծանքի: Նաեւ որդւոցն ամ[ենայն]ի՝ Պալստամ, Աղաջան եւ Պիաթուրի, եւ Աղամի՝ բուսեալ բողբօջի»⁸²: Եւ այժմ, այսպիսով, շնորհիւ 1691թ. արտագրուած Մաշտոց ծխարանի (ՄՄ թիւ 6725, բոլորագիր, գրիչ՝ Վրդանէս երեց) վերջում հինգ տարի անց՝ 1696 թուականին Սարգիս երեցի աւելացրած յիշատակագրութեան՝ մենք ունենք Սիւնեաց Քաշաթաղ գաւառի երրորդ գրչօջախի անունը՝ Եզնագումեր (=Եզնագոմեր):

Ի դէպ, մեզ հետաքրքրող խնդիրների առումով ուշագրաւ են նաեւ ՄՄ թիւ 6725 մատենանի հետագայի, արդէն նօտրագրով եւ պակաս գրագիտութեամբ գրուած յիշատակարանները: Առաջինը շարադրուած է 128թ էջի սկզբից. «Յիշ[ա]տակ է Մաշտոցս Իպակի որդի տ[է]ր Պօղոսին եւ իւր որդւոյն Մէլիքսէթին եւ դստերացն իւր Մարեանին, Նազլուխանին, Յուրիխանին...Գրեցաւ տ[է]ր Մովսէսի որդի Զաքարայ իրիցու ձեռամբն, ի թվին ՌՃԱ [=1722թ.], եւ Մայիսի Զ, օրն կիրակի»: Ապա՝ այլ նօտրագրով. «Պաջամ»⁸³ գիրուս այս է, որ է՝ թվն ՌՃԳ [=1735թ.], Հոկտեմբերի ԺԶ-ումն, որ ես՝ Իպակի որդի Պօղոս էրեցընս վասէնթարի իմ միայնօր որդի Մէլիքսէթին, որ Տ[է]ր Ա[ստուա]ծ ուրն բարի գաւակ տացէ, որ քահանութիւն արժանի լինի, այս ձեռացայգիր Մաշտոցըս յիշատակ մինայսցէ, որ այս Մաշտոցովըս կարի եւ քահանութիւն կատարէ...»⁸⁴: Եւ այս վերջինից յետոյ է գրուել նօտրագիր մի կարճ յիշատակագրութիւն, որը 127ա էջում յաջորդում է բուն գրչի յիշատակարանին. «Այս Մաշտոցս տէր Պօղոսն իւրն թոռւոյն վասիթ արայր, որ եւ յիշատակ մնայ, որ ողորմի ուրն»⁸⁵: Նկատենք, որ եթէ բերուած նախավերջին յիշատակագրութեամբ Պօղոս երեցն այս ձեռագիր Մաշտոցը հասցէատիրոջը փոխանցելու համար վասէնթաթ (արաբ. *միջնորդ*) էր անում իր որդի Մէլիքսէթին, ապա վերջին յիշատակարանում նշուած է նոյն տէր Պօղոսի կողմից այն իր թոռանը վասիթ անելու մասին: Ուրեմն երկու գրառումների միջեւ ժամանակային միջակայք է եղել, ուստի երկրորդի ժամանակը պէտք է վերագրել 1735թ. յաջորդող ինչ-որ տարուայ: Այս տուեալով առաւել փաստարկուած է դառնում այն պատկերացումը, որ հետագայում հայագրկուած Եզնագոմեր գիւղում

(ԺԹ դ. քրդաբնակ) հայկական կեանքը շարունակուել է առնուազն մինչեւ ԺԸ դ. կեսերը, յամենայն դէպս՝ 1735թ. յետոյ:

Ուխտաձոր-Փուլի վիճագրերին վերադառնալուց առաջ նշենք նաեւ, որ ԺԹ դ. վերջերին Եր. Լալայեանը յիշատակում էր Չրաղլուն նախկինում հայաբնակ այն գիւղերի շարքում, որտեղ խոտանոցների վերածուած եկեղեցիներ էին պահպանուել. «Հերիկի, Մերիկի, Բայենդուրի, Հոչասի, Փչանիսի, Չրախլուի եկեղեցիները խոտանոցներ են դարձուած, Կատոսի, Սունասարի, Ղորղլաճիի եկեղեցիները իբր փարախ կամ գոմ են ծառայում»⁶⁶: Ներկայումս այդ եկեղեցու հետքերը չեն նկատուում, սակայն թւում է, թէ այն եղել է մօտաւորապէս 1970-ականներին կառուցուած գիւղական խանութի երկաթբետոնեայ շէնքի տեղում: Վերջինիս կողքի փոքրիկ պուրակում ասես հրաշքով պահպանուել են մեծ չափսերով եւ բաւականին գեղեցիկ քանդակազարդերով 4 օրօրոցածեւ տապանաքարեր (մէկը՝ ուղիղ կիսով չափ): Վիճագրեր կան նրանցից երկուսի վրայ:

Առաջինը օրօրոցածեւ, արեւելեան ճակատին խաչի զարդաքանդակող տապանաքարի վերեւի մասում է, երեք տողով: Հիմնական բնագրի երկու տողերը գրուած են ուռուցիկ վերնամասի երկայնական առանցքից ներքեւ, դէպի հարաւային կողմ, իսկ թուականը պարունակող 3-րդ տողը՝ առանցքից դէպի հիւսիս: Տառերի փորագրումն աչքի է ընկնում մեծ կանոնաւորութեամբ, եւ վերծանութիւնը դժուարութիւն չի յարուցում.

ԱՅՍԵՏԱՆԳԻՍԱՄԾԱՍՈՒՆՈՐՂԻՎ

ԱՐԴՈՒՄԻՆԹՈՂԴԻՐՈՒՄԻՆ

Թ. Ղ. Ժ. Է.

1 ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԾԱՏՈՒՐ՝ ՈՐՂԻ Վ//

2 -ԱՐԴՈՒՄԻՆ, ԹՈՂ ԴԻՐՈՒՄԻՆ: //

3 ԹՎ[ԻՆ] ՈՇԷ (=1608 թ.):

Երկրորդ տողի սկզբում միակ լրիւ հողմնահարուած տառը որպէս Ա (եւ այդպիսով՝ հանգուցեալ Ծատուրի հօր անունը՝ Վարդում) վերականգնելը գրեթէ կասկած չի յարուցում. Հր. Աճառեանին յայտնի են Վարդում արական անձնանունան յիշատակման չորս դէպքեր ԺԷ-ԺԸ դարերից⁶⁷: Միւս երկու՝ Ծատուր եւ Դիրում անունների մէջ բոլոր տառերի փորագրութիւնը շատ յստակ է: Անսպասելի է առաջինի վերջում սեռականի «ի» կամ «ին» վերջաւորութեան բացակայութիւնը (ԾԱՏՈՒՐ[ԻՆ]), որը կարելի է, թերեւս, պարզ վրիպում համարել: Երկրորդ անունը արժանագրուած չէ Հր. Աճառեանի բառարանում: Կարելի է ենթադրել, որ հայկական միջավայրում *Դիրում* անունը կազմուել է *Ղորմիշ* արական անձնանունանմանութեամբ, որը թիւրքերէն *durmuş* բառից է՝ «մնալ», «կանգուն», «յարատեւ» նշանակութեամբ⁶⁸:

Միւս վիժագիրը փորագրուած է աւելի մեծ չափսերով տապանաքարի վերեւի մասում, երկայնական երկու եզրերով, մէկ տողով: Այստեղ հիւսիսային կողմի բնագիրը քայքայուած է ամբողջովին, իսկ հարաւային կողմինը՝ մասնակի: Ինչպէս երեւում է գրչանկարից, փորագրումը եւս աչքի չի ընկնում կանոնաւորութեամբ ու խնամքով:

ՍՄՂ ՍՆՀՀՐՇԵ ՍՂԱՆ ԿԱՆԿԵՄԻՂԷՎԷ

Արդիւնքում՝ հարաւային կողմի բնագրից հնարաւոր է վերծանել միայն միջնամասի՝ /.../ ԵՄ՝ ՇԱՀ ԿԱՆԿ[Ղ]ԵՅԻ /.../ բառերը, ընդ որում՝ Ս/եւ Հ/տառերի համար որոշ կասկածով⁹⁹: Տողավերջի 4 տառերը մեծ թէկանութեամբ (որոշ փորութեանքներ համարելով քարի վնասութեանքներ) հնարաւոր է ընկալել իբրեւ ՁՀ- [Ա]ՉՍ (=գխաչս):

6. ԳՈՂԹԱՆԻԿ

Գողթանիկ անունը ժմ-ի դդ. Փիրջահան կամ Փիրջան յորջորջուած, Շալուայի ու Հոջանցի միախառնման տեղից 8 կմ վեր, Հակարի գետի այդ երկու օժանդակների ջրբաժան սարահարթի բարձրունքների արեւելեան փեշերից դէպի Շալուայ հոսող համանուն առուակի ակունքի տակ փռուած գիւղին տրուել է մեր օրերում՝ ազատագրումից ու վերաշէնացումից յետոյ: Գողթանիկից ընդամենը 4 կմ հիւսիս է գտնուում ժմ դարում եւ Ի դարի սկզբին շատ յայտնի Ալիդուլի (նաեւ Ալիուլիշէն, Ալիդուլիքենդ) գիւղը (վերաշէնացուած Ղազարապատ), որի բացառապէս հայ բնակչութիւնը Հակարիի վերնահովտում վերջինն է Ի դարի սկզբին (1905 եւ 1918թթ.) ենթարկուել կոտորածի ու բռնազաղթել բնօրրանից. ալղուլեցիներն ի վերջոյ ապաստան են գտել հիմնականում Ստեփանակերտում (այն ժամանակ՝ Վարարակն-խանքենդի)¹⁰⁰: Իսկ 4 կմ դէպի հարաւ գտնուում էր Սէիդլար գիւղը (ներկայումս վերաշէնացուած Գանձայ), որտեղ դեռեւս ժմ դ. սկզբներին, ըստ 1823թ. Կամերալ ցուցակագրութեան տուեալների՝ երեք հայ ընտանիք էր բնակւում¹⁰¹:

Գողթանիկի մի տան պատերի հիմքի մէջ իբրեւ շինաքար օգտագործուած վիճակում հայկական խաչքարերի որոշ անարձանագիր կտորներ էր նկատել Ս. Կարապետեանը¹⁰²: Հետագայում գիւղացիները խաչքարերի ու տապանաքարերի ջարդուած բազմաթիւ կտորներ յայտնաբերեցին դրանից ներքեւ, Ի դ. 30-ական թթ. կառուցուածի տալաւորութիւն թողնող գիւղական այրուած փոստատան արեւելեան կողմի պատի փլուզումից առաջացած քարակոյտի եւ նրան կից բակերում տնտեսական շինութիւնների պատերի մէջ: Գուցէ գիւղի եկեղեցու հիմքերը մնացել են հէնց փոստատան տակ:

Արձանագրութիւն է կրում Գողթանիկում պահպանուած տապանաքարերից միայն մէկը, որը քրդաբնակների կողմից չորս կտորի է բաժանուել եւ այդպէս վերածուել պատի շինաքարի: Չորսից առայժմ յայտնաբերուել են միայն երկուսը՝ առաջինը եւ երրորդը, որոնց վրայ ընթերցում է.

Ա
ԹԴ

ԱՆԻԱԿԸՐՈՒ
ՆԻՔՈՒՄ՝

Բնագիրը հնարաւոր է վերծանել հետեւեալ ձեւով.

1 ԱՅՍ Է ՏԱՊ/ԱՆ ՄԸԿԸՐԴ/ՈՒՄԻՆ/, //

2 ՈՐԴ/ՈՅԻ/Ն: ԹՎԻ[Ն]: ՈՍ: / (=1751թ.)

Արձանագրութիւնը գրուած է դասական երկաթագիր ուղիղ եւ համաչափ տառերով: Իւրօրինակ նախադասութիւնների (=բառախմբերի) միջեւ պահպանուած երկու խաչերը եւ թուականից յետոյ դրուած աւարտի նշանը՝ վերջակէտերի մէջ ամուրած կոտորակ¹⁰³, վկայում են, որ փորագրողը յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել իր աշխատանքի գեղագիտական կողմին: Այդպիսով, տառերից որեւէ մէկի ընկալումը կասկած չի յարուցում, բացառութեամբ բնագրի երկրորդ տողի սկզբում ամկայ կցագրի, որի մէջ յստակ Դի հետ անսպասելիօրէն կցագրուած են երեւում Ան եւ Դն (նկատուում է, որ փորագրողը հակում է ունեցել կցագրեր կիրառելու նկատմամբ. երկրորդ տողի բառաբաժան խաչից յետոյ «Թվին» բառը վերարտադրելու համար նա կարծես թէ կցագրել է ոչ միայն կարծրատիպային ԹՎ տառերը, այլեւ յաջորդող Դն): Անկասկած, յաջորդող ԴՊ.../ն հաշուի ամենելով՝ պէտք է ենթադրել, որ փորագրողը պարզապէս տեխնիկական վրիպակ է թոյլ տուել ՈՐԴի բառի սկզբում (Դին առջեւից Ա կցագրելով). նա այնուհետեւ նկատել է դա եւ կցագիրն ուղղել ՈՐ-ի, սակայն, բնականաբար, այլեւ ոչ մի ձեւ չունենալով քողարկելու խոտանուած Աի ստորին մասնիկները: Թւում է, թէ նմանատիպ վրիպման կարելի է վերագրել նաեւ առաջին տողի միակ Դի ծախ կիսաստեղնի տակ ամկայ ուղղաձիգ փորուածքը, որը դէպի վեր կիսատ է թողնուել¹⁰⁴:

Բնագրի Ա սկզբնատառը եւ ապա կորսուած կտորից յետոյ, բառաբաժան խաչից առաջ ամկայ ԱՆ տառերը յուշում են, որ արձանագրութեան սկզբում մեծ հաւանականութեամբ դրուած է եղել «Այս է տապ/ան» կարծրատիպը (իհարկէ, բառավերջի երկու տառերի հիման վրայ մեր կողմից վերականգնուած «/տապ/ան»-ի փոխարէն կարող էր լինել նաեւ «/դամբ/ան» բառը): Առաջին տողի բառաբաժան խաչից յետոյ փորագրուած կցագրում կարող են միացուած համարուել ինչպէս ՄԱ (կամ ԱՄ), այնպէս էլ ՄԸ տառերը (Ը է փորագրուած նաեւ յաջորդող Կից յետոյ): Հանգուցեալի անուան վերծանութիւնը որպէս ՄԸԿԸՐՏՈՒՄ արական անձնանուան մի տարբերակ՝ զոյգ գաղտնավանկ Ը-երի գրառումով եւ Տի փոխարէն Դով, կարծես թէ, խնդրառու չէ՝ զոնէ պակասող տառերը տապանաքարի երկարութեան քառորդ մասի մէջ տեղաւորելու հնարաւորութեան առումով: Հր. Աճառեանը ՄԿՐՏՈՒՄ բառայօդուածում գրիւմ է. «...<հայ. մկրտում (փխ. մկրտութիւն) բառից, ակնարկութեամբ Յիսուսի մկրտութեան Յորդանան գետում, ինչպէս ունենք Համբարձում, Երեւում: Հնագոյն յիշատակութիւնը այս անուան՝ 1652 թուից է... ապա գալիս են 1687թ. ..., 1688թ. ..., 1693թ. ..., 1698թ. ... եւ այժմ էլ գործածական է Կովկասում»¹⁰⁵: Մեր վիճագրի թուագրումը՝ Հայոց ՈՍ, այ-

սինքն՝ 1751 թուականով, լիովին համահունչ է նրա դիտարկմանը: Ցաօք, քառատուած տապանաքարի երկրորդ, առայժմ չգտնուած կտորի վրայ է գրուած եղել, ուստի եւ կորսուած է արձանագրութեան բնագրում յիշատակուած միւս, այսինքն՝ Մըկըրդումի հօր անունը: Պակասող քարակտորի երկարութիւնը նկատի ունենալով՝ կարելի է ենթադրել, որ դա պէտք է կարճ անձնանուն եղած լինէր՝ բաղկացած առաւելագոյնը 4-5 տառից:

Յաւարտս՝ հարկ է յատուկ նշել, որ Գողթանիկի վիմագիրն իր համեմատաբար ուշ թուագրումով (1751թ.), իրականում չափազանց մեծ պատմական արժէք է ներկայացնում: Այն դառնում է առարկայական կարեւոր ապացոյցներից մէկը՝ վստահօրէն համարելու, որ Հակարիի վերնահովտի հետազայում շուրջ 200 տարով իր բնիկներից գրկուած բնակավայրերում հայերն ապրել են ընդհուպ մինչեւ ժժ դ. երկրորդ կէսը: Ի յաւելումն՝ վիմագրի փորագրման բարձր որակը թոյլ է տալիս նաեւ դիտարկել տուեալ տարածքում համատարած հայաթափմանը նախորդած դարաշրջանում հայկական կեանքի լիարժէքութեան իրական բարձր աստիճանը:

ALEXAN HAKOBIAN

THE NEWLY DISCOVERED INSCRIPTIONS OF THE UPPER VALLEY OF HAKARI RIVER: II

The inscriptions of the upper valley of Hakari river were published by Sedrak Barkhudaryan in 1982 (of 7 villages), by Samuel Karapetyan in 1999 (of 15 villages) and by us, in 2000 (of 5 villages). This article contains decipherment and annotation of more than ten inscriptions which were found thereafter at 6 villages (Mayredjur, Chormanq, Al'uesahaqi, Spitakadjur, Ukhtadzor, Gokhtanik) of the upper valley of Hakari: these inscriptions complement the Corpus. The most ancient inscriptions are of the 11th century and complement the information about Oshin Hetumid's migration from Mayredjur to Cilicia in 1073. The most recent inscriptions are dated to late 17th century and early 18th, and show that the large-scale migration of Armenians from the valley of Hakari and subsequent settlement of nomad people there took place only in the second half of the 18th century.

1. *Կարապետեան Ս.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցուած շրջաններում, Երեւան, 1999, էջ 125-176:
2. *Յակոբեան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, - Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԲ տարի, Վիեննա, 1998 (տպագրուած՝ 2000 թ.), էջ 269-322:
3. Նոյն տեղում, էջ 295-300: Վանքի համալսարանի մի վիշապածեւ տապանաքարի արձանագրութիւնը վերաբերում է «ՄԵԾԻՆ ՎԱՐԴԱՎ[Յ] ՄԱՅՐԷՋՐԵՑԻ[Յ], ՀԱՐ ՍՈՍԹԵՆԻՍԻ» անձին: Դրա հիման վրայ հնարաւոր ենք համարել ենթադրել (նոյն տեղում, էջ 301-303), որ հէնց այս Ադրբաձորի տա-րածքում կարելի է տեղորոշել այն Մայրեաց ջուրը (=Մայրէջուր) կալուածքը, որտեղից Կիլիկիա էր արտագաղթել Հեթումեան Օշին իշխանը (տե՛ս *Սամուէլի քահանայի Ամեցոյ Հաւաքմունք* ի գրոց պատմագրաց..., Աշխատասիրութեամբ Ա. Տէր Միքելեան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 117):
4. Նոյն ձեւը տե՛ս նաեւ ստորեւ, Եզնագոմերի գրչագրի հետագայի նօտրագրով յիշատակարաններում:
5. Դիւան հայ վիմագրութեան, պր. V. Արցախ, Կազմեց *Ս. Գ. Բարխուդարեան*, Երեւան, 1982, էջ 83-84, N 253: Այստեղ եւ ստորեւ բերուող բնագրերում ընդգծումներն ամենուր մերն են:
6. Նոյն տեղում, էջ 113, N 375:
7. Դիւան հայ վիմագրութեան, պր. III, Կազմեց *Ս. Գ. Բարխուդարեան*, Երեւան, 1967, էջ 98, N 274:
8. Դիւան հայ վիմագրութեան, պր. IV, Կազմեց *Ս. Գ. Բարխուդարեան*, Եր., 1973, էջ 243, N 1021: Յաւելենք նաեւ Դաղիվանքի մի վիմագրի՝ վերջերս ընթերցուած ա-ւարտը. «ԱԻԱԳ ՀՐԻՂԳԵ[ԱԲ]ԹԻՂՆ :Ա: ԺԱՄ ՄԱՍՔԱՆԻՆ՝ ԱՍՈՒՄՆ[Յ] ՍՊԱ-ՏԱ[Յ]» (*Կարապետեան Ս.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 113); ինչպէս նաեւ Հաղբատի Ս.Նշան եկեղեցու կառուցող վանահայր Սիմեոնի 991թ. շինարարա-կան արձանագրութիւնը, որտեղ Սմբատ Տիեզերակալ արքայի անունը տրուած է «Սիբատ» (ըստ հրատարակչի՝ բարբառային) ձեւով (*Ղաֆադարեան Կ.*, Հաղ-բատ, Երեւան, 1963, էջ 115, 142):
9. Չեռ. ՄՄ 6200, թ. 220ա-բ: Հմմտ. *Գարեգին Ա կաթողիկոս [Յովսէփեանց]*, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հտ. Ա (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 84; Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., Աշխատասիրութեամբ Ա.Ա.Սաթեստեանի, Երեւան, 1988, էջ 40:
10. Հմմտ. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երեւան, 1948, էջ 537-563:
11. Հմմտ. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երեւան, 1942, էջ 115-116:
12. Տե՛ս «Սիւնեաց պատմութեան» 1513 թ. հնագոյն գրչագրի ցանկերում (Չեռ. ՄՄ 6271, թ. 333ա):
13. Տե՛ս *Սամուէլի քահանայի Ամեցոյ Հաւաքմունք* ի գրոց պատմագրաց..., էջ 117, տողատակ 2: ԺԴ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Կազմեց *Լ.Ս.Խաչիկեան*, Երեւան, 1950, էջ 68 («...դուտոր պարոն Հեթմոյ, որ տէր էր Լապրունին»):

14. *Սամուէլի քահանայի Անցելոյ* Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց..., էջ 117: Հմմտ. *Յակոբեան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 301-303 եւ վերելում, ծան. 3:
15. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 278:
16. Սմբատ անունը տարածուած էր նաեւ Հեթումեանների տոհմում. այն կրել են Հեթում Ա արքայի աւագ եղբայրը, աշխարհիկ կեանքում՝ Ներսէս Շնորհալին եւ այլոք (*Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, էջ 538-558):
17. ԺԺ դ. ոչ թէ Շալոյայի վերին հոսանքը, այլ այս վտակն էր համարում Հակարի գետի ակունքը:
18. Տե՛ս *Ալիշան Հ.Ղ.*, Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Կենստիկ-Ա.Ղազար, 1893 (ներդիր քարտէզ): Կոմէն անունով գիւղ եղել է Քաշունիք (աւելի վաղ շրջանում Բաղքի կազմում) գաւառում:
19. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 93-94: Հմմտ. նաեւ Դիան հայ վիմագրութեան, պրակ V. Արցախ, էջ 163, N 564, էջ 164, N 570, էջ 248, N 902:
20. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երեւան, 1962, էջ 168:
21. *Կարապետեան Ա.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 132: Հմմտ. ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրբէլեանի*, Հրատ. պատրաստեց... *Աշ. Արրահամեանը*, Երեւան, 1942 (Յաւելուած), էջ 42:
22. Տե՛ս *Յակոբեան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 274-275:
23. Տե՛ս *Սանանդեան Յ.*, Երկեր, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 381-382; Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. IV, Երեւան, 1972, էջ 33-34:
24. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 145-146:
25. Նոյն տեղում, էջ 51-60:
26. Նոյն տեղում, էջ 51:
27. *Կարապետեան Ա.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 132: Հմմտ. *Кондратенко Е.*, Карта Елисаветпольской губернии с показаниемъ сельскихъ обществъ..., Тифлисъ, 1888; *Ալիշան Հ.*, Սիսական, էջ 267 (նաեւ՝ ներդիր քարտէզում): «Տաթևու թեմի... ԺՂ գաւառացն» 1730 թ. պտղացուցակի համապատասխան հատուածն է. «...Միրիկն..., Հէրի..., Աղուէսահաքի..., Հակ...»:
28. *Յակոբեան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 304, ծան. 2:
29. Նոյն տեղում, էջ 272-280:
30. Աղուէսագին մի հացազգի բոյսի հայերէն անուանում է (*Ղազարեան Ռ.*, Բուսանունների հայերէն-լատիներէն-ռուսերէն-անգլերէն-ֆրանսերէն-գերմաներէն բառարան, Երեւան, 1981, էջ 7), թէպէտ, հնարաւոր է, որ հէնց այդ բուսանունը նորօրեայ գիտական հոդի վրայ է ստեղծուած:
31. ՀՊԿՊԱ, ֆոնդ 59, ցուց. 1, գործ 1, էջ 4:
32. *Կոստիկեան Զ.*, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմութեանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, - Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հ. XX, Երեւան, 2001, էջ 168-175:
33. ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրբէլեանի* (Յաւելուած), էջ 44:
34. *Կոստիկեան Զ.*, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմութեանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, էջ 169-170 (փակագծերում տրուած են մեր դիտարկումները հիմնականում ըստ Տաթևի պտղացուցակի): Ի դէպ ուսումնասիրողին յաջողուել

է ընթերցել նաեւ 1959 թ. Յակոբ Փափագեանի կողմից հրատարակուած մի պարսկերէն հրովարտակում թուարկուած Քաշաբաղի չորս գիւղերից երեքի՝ ժամանակին չվերծանուած անունները (Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը, I. Հրովարտակներ, պրակ II, կազմեց *Յ. Գ. Փափագեան*, Երեւան, 1959, էջ 124, 193, բնագիրը եւ լուսանկարը՝ էջ 531-532): Խան[ա]ծախ-ից յետոյ, ըստ վերծանութեան՝ փաստաթղթում յիշուած են Վ[ա]լ[ա]զադուն, Բալ[ա]նդ[ու]լոյ եւ Հ[է]լիկ գիւղերը (երախտապարտ են հեղինակին՝ ապագայ մասնագիտական հրապարակումից առաջ այս տուեալները սիրալիրաբար տրամադրելով շրջանառութեան մէջ մտցնելու համար):

35. *Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861, զ. ՀԳ, էջ 374-375: Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 516: Չեռ. ՄՄ 6271, ք. 333ա:*
36. Հակի համապատասխանութիւնը Սինքենդ գիւղին կասկած չի յարուցում, քանի որ այդ հայկական անունն արժանագրուած է գիւղի 1675թ. կառուցուած Սուրբ Սինաս եռանաւ բազիլիկ եկեղեցու մուտքի բարաւորի եռատող վիմագրում (ՇԻՆԵՑԱՒ ՍՂՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՆՈՐԱՎ/ՆՈՒՆՔ ՀԱԿԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԱ: // ԹՎ[ԻՆ] ՈՃԻԴ): Տե՛ս *Կարապետեան Մ.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 131: *Յակոբեան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 282, 307, ծան. 34:
37. Ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրբէլեանի* (Յաւելուած), էջ 42: Տեղին նշենք, որ պտղացուցակում Սպիտակաջուրից յետոյ եւ Արուականից առաջ նշուած Քարազուխն գիւղը հնարաւոր է համադրել ցարական շրջանի քարտզներում եւ գրականութեան մէջ յիշուած Շարքար բնակավայրի հետ (նաեւ՝ Շարքեար), Արուականից դէպի Եզնագոմերի սարահարթ ու Սպիտակաջուր գնացող սայլուղիով 3 կմ արմ: Հայերէն «զուխ» - իրանական «սար» համապատասխանութիւնից եւ տարածաշրջանում Ա-Շ հնչյունափոխութեան հնարաւորութիւնից կարելի է ենթադրել, որ հայերէն «քար-այ զուխ» բառակապակցութիւնը իրանական լեզուի՝ ինչ-որ պատճառով մասնակի ընկալմամբ կարող էր ստանալ «սար-ե քար» իզաֆետային կառուցուածքը, որից էլ կ'ունենայինք «Շարք-քար» յորջորջումը (խորհրդատութեան համար երախտագիտութիւնս են յայտնում Գառնիկ Ասատրեանին):
38. 1970-ական թթ. գիւղն ունէր 60 տուն թիւրքացող քուրդ բնակչութիւն:
39. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 300:
40. Նոյն տեղում, հ. Ա, էջ 496:
41. Նոյն տեղում:
42. *Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 374: Չեռ. ՄՄ 6271, ք. 333ա:*
43. Пятиверстная карта Елисаветпольской губернии, Тифлис, 1910.
44. Карта Кавказского края, Тифлис, 1904.
45. Տե՛ս *Гамкрелидзе Т., Иванов В.*, Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тбилиси, 1984, с 783.

46. ՀՅԸՏ Բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 758, 780: *Ջիհանեան Վ.*, Հայկական լեռնաշխարհի ջրանունները, - Հայոց լեզուի պատմութեան հարցեր, պրակ 3, Երևան, 1991, էջ 252-253:
47. Ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրբէլեանի* (Յաւելուած), էջ 42:
48. *Կոստիկեան Բ.*, Քաշաթաղի 17-րդ դարի պատմութեանը վերաբերող մի փաստաթուղթ, էջ 170: Փուլ - բարբառներում նշանակում է լանջ:
49. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., IV. Елисаветпольская губерния, Зангезурскии уездъ, Тифлисъ, 1893 (без pag.), II участокъ, 21. Шахсуварлинское сельское общество, N 801-808:
50. *Ալիշան Հ.Ղ.*, Սիսական. Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, էջ 267-268 (նախ քարտէզում):
51. *Քաղալեան Չ.*, Աղաիէճք-Քաշաթաղի տեղանունների պատմութիւնից /պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ/, - 20-րդ դարասկզբին ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի հայկական գիւղերի բնակիչների բռնի տեղահանման 100-ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթերը, Բերձոր, 2005, էջ 85, 89, ծան. 7:
52. Հմմտ. ՀՅԸՏ Բառարան, հտ. 1, Երևան, 1987, էջ 718 («ԲՈՂԱԼՈՒ ԱՂԱՍԲԵՆԴ... Այժմ ԲՅԱՄԱԼԼԸ»):
53. Գիւղը չի կրում նախկին հայկական բնակավայրի հետքեր (Կարապետեան Ա., նշ. աշխ., էջ 128):
54. *Кондратенко Е.*, Карта Елисаветпольской губернии с показаниемъ сельскихъ обществъ ..., Тифлисъ, 1888:
55. 1907թ. գիւղը կոչում էր Ըահսովարլու-Մինքենդ (ՀՅԸՏ Բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 59):
56. *Տե՛ն Кондратенко Е.*, Карта Елисаветпольской губернии..., Тифлисъ, 1888 եւ *Карта Кавказскаго края, Тифлисъ, 1904.* Ի դէպ, այս Բուլի-ջա անունան որոշակի նմանութիւնը հայկական Փուլ գիւղանունան հետ հիմք է տուել Ա. Կարապետեանին (Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 133-134)՝ հնարաւոր համարելու նրանց նոյնացումը, որը չի կարելի անվերապահօրէն բացառել:
57. Հայկական բնակավայրի ակնյայտ պատկերը պահպանած (թէպէտ՝ առանց յայտնաբերուած յուշարձանների) այս գիւղի Եջլանլու յորջորջումը համապատասխանում է քրդական ցեղանուններից մէկին (*Шопень И.*, Историческiи памятники состоянія Армянскои области в эпоху ея присоединения къ Россiйскои имперiи, - СПб., 1852, с. 528. Алексеров А., К вопросу об изучении культуры курдов, - Известия Аз. ФАН, т. XXV, Баку, 1936, с. 40): Իսկ վերաշէնացումից յետոյ նրան տրուած Շրուական անունն առկայ է միայն Տաթեւի 1730 թ. պտղացուցակում:
58. Տե՛ն *Յակոբեան Ա.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 278-280: Նշենք, որ վերաշէնացուած գիւղը նախնաքար անուանուեց Փուլ (Բոզլուի հետ նոյն յապճէպ համադրման հիմքով), սակայն վերաբնակիչների ցանկութեամբ ընտրուեց Մոշաթաղ բարեհունչ գիւղանունը:
59. *Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի* Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 375; Զեռ. ՍՄ 6271, 333ա:

60. Ժամանակագրության *Ստեփաննոսի Օրբելյանի* (Յաւելուած), էջ 42: Հմմտ. *Կարապետեան Ս.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 127-128 (այստեղ տես նաեւ բնակավայրում պահպանուած հայկական յուշարձանների մասին): *Յակոբեան Ս.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 324-325 (քարտեզ): Գիւղը կրում է Եզնագոմեր անունը նաեւ ազատագրումից ու վերաշէնացումից յետոյ:
61. *Քաղապեան Գ.*, Աղահէճք-Քաշաթաղի տեղանունների պատմութիւնից, էջ 85 (վերջին նախադասութեան մէջ ըստ երեւոյթին պէտք է լինէր. «Հակարի գետի Հոջանց վտակի ծախակողմեան ափին»):
62. Գրիչն այս բառը գրել է տողասկզբից եւ գլխատառով, որը պարբերութեան նշան է:
63. Կարելի է ենթադրել, որ գրիչը պարզապէս վրիպել է երկու կից Հ-երից մէկը, ուստի գուցէ ճիշտ կը լինէր բնագիրը վերականգնել՝ Շա[ի] Հուսէին:
64. Տունայ տարածքի կամ բնակավայրի վերակացու նշանակող այս *առաջնորդ* եզրոյթը (գուցէ՝ պարզապէս *գեղջաւագ-քեղխուղա*) կիրառուած է նաեւ հնամտա-խում Մելիք Հախնազար Ա-ի գերեզմանին նրա կնոջ դրած տապանաքարի վիմագրում. «ԵՄ՝ ՍԵՐԱԽՍ, Կ[ԱՄ]Գ[ՆԵՑԻ] Ս[ՈՒՐ]Բ ԽԱԶՍ ԿՈՂԱԿՏԻՆ ԻՍ ՀԱՆՆԱ-ԶԱՐԻՆ, ՈՐ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ԷՐ Ի ՄԷՋ ԹԱԳՕՈՐԱՅ: ԵՒ ՈՐԴԻՆ ԻՍ ՀԱՅԿԱԶ Կ[ԱՄ]Գ[ՆԵՑԻ]Օ ԳԵՒ[Ղ]ԻՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴ: ԹՎ[ԻՆ] Ո [~1551 թ.]: ԵՄ՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՀՊԷՐԱՍ, ԿԱԶՄԵՑԻ ԱՅՍ ՏԱՊԱՆԱ. ԵՂ[Ղ]»: Տես *Հասրաթեան Ս.*, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւններ, էջ 162: Նշենք, որ ուսումնասիրողը թուականի ընթերցման մէջ պարզապէս վրիպել է 30 կամ 40 տասնաւորը եւ գուցէ նաեւ ինչ-որ միաւոր (վերծանութիւնը պէտք է լինի «ԹՎ[ԻՆ] Ո[...]), քանի որ 1681 թ. Մելիք Հախնազար Ա-ն դեռեւս կենդանի էր (*Հասրաթեան Ս.*, նշ. աշխ., էջ 163):
65. Յիշատակուած անծանցից Սուլթան-Հուսեյն-ը Իրանի շահն էր 1694-1722 թթ., իսկ Նահապետ Եղեսպցին՝ Հայոց կաթողիկոսը 1691-1705-ին: Եզնագոմեր գիտի կամ Ալբաուտ գաւառի Միրզախան մէլիք «առաջնորդի» մասին այլուստ տուեալներ չունենք, իսկ Զաքարն, անշուշտ, Տաթեւում թաղուած Սիւնեաց Զաքարիա արքեպիսկոպոսն է, որի նախորդ Ներսէսը Հայոց Փիլիպպոս կաթողիկոսի (1632-1655) սանն էր (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910 /Յաւելուած/, էջ 527-528):
66. Քաշաթաղ մահալի պարսկերէն Քուշթասիֆ յորջորջման մասին տես Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը, I. Հրովարտակներ, պրակ II, էջ 89, 100, 124, 171:
67. Տես *Յակոբեան Ս.*, Հակարիի վերնահովտի նորայայտ վիմագրերը, էջ 269-270, 279, 324-325 (քարտեզ): Հմմտ. *Ս. եպս. Քարխուտարեանց*, Արցախ, էջ 402-403: *Յակոբեան Թ.*, Սիւնիքիի թագաւորութիւնը, Երեւան, 1966, էջ 39: *Капарезян А.*, К локализации гавара Kawamar, - Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1987, թիւ 1, էջ 43-44 (Արմեն Ղարազեօգեանը սահմանագծի Հոջանց եւ Շալուայ վտակների ջրբաժան լեռներով անցնող հատուածը մի փոքր աւելի է շարունակուած դէպի արեւելք, մինչեւ այդ գետերի հատման կէտը՝ սակայն առանց խնդիր յատուկ քննարկման առարկայ դարձնելու):

68. Նշուած գիտերում վերաբնակիչները հայկական յուշարձանների հետքեր չեն յայտնաբերել (հմտ. նաեւ *Կարապետեան Ս.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 159-160) :
69. Տե՛ս Մելիք Հայկազ Բ-ի կողմից ձեռք բերուած ԺԵ դ. մի Աւետարանի 1606 թուականից յետոյ շարադրուած յիշատակարանում (ՉԵՌ. ՄՄ 5303, թ. 395թ): Հմտ. նաեւ Խնածախ գիւղի հիւսիս-արեւելեան բարձունքի խաչքարի երկվեզուեան արձանագրութեան հայերէն քնագրում. «Ի ԹԱՎԱԴՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇԱՀ ԱՐԱՍԻՆ, ԵՄ ԱՂԱՆ [թերեւս ուղղելի՝ ԱՂԱՋԱՄՆ, հմտ. ստորել], ՈՐՈՒ ՊԱՐՈՆ ՀԱՅԿԱԶԻՆ, ԿԱՆԿՆԵՅԻ ԽԱՉՍ ԱՆՈՒՆԸՆ ՊՕՐՈՍ ԿԱՐԴԱԹԵՏԻՆ, ԲԱՐԵՆՍՕՆ ԱՐՍՈՒԾՅՈՅ ԲՐԻՍՏՈՆԵԻՑ: Ի ԹՎ[Մ]Կ[ԱՄ]ԻՍ ՀԱՅՈՑ ՈԿԹ [=1620 թ.]: ԵՐԿՐԻՍ ՄՈՅՔԱՆ Պ[Մ]Ր[ՈՂ]Ն ՀԱՅԿԱԶԻՆ ԷՐ» (*Հասարթեան Ս.*, Պատմահնագիտական ուսումնասիրութիւններ, էջ 162):
70. Տե՛ս *Լէօ*, Երկերի ժողովածոյ, հտ. III, Երեւան, 1969, էջ 56:
71. Ժամանակագրութիւն *Ստեփաննոսի Օրբէլեանի* (Յաւելուած), էջ 41-43: Նշուած գաւառանունների մեծ մասը յիշատակուած է ուշ միջնադարի պատմական երկերում եւ յիշատակարաններում:
72. Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը, I, պրակ II, էջ 89-90, 160-162 (վաւերագիր 9):
73. Նոյն տեղում, էջ 99-100, 170-171 (վաւերագիր 15):
74. Նոյն տեղում, էջ 124-125, 192-193 (վաւերագիր 32):
75. *Ալիշան Հ.Ղ.*, Սիսական, էջ 248: Մորուս Հասարթեանը (Պատմահնագիտական ուսումնասիրութիւններ, էջ 163) Մելիք Հայկազ Բ-ի վախճանը դնում է 1623 թ.:
76. Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը, I, պր. II, էջ 171: Որպէս հայ իշխանի եւ տիրապետող մահմեդական տարրի միջեւ շարունակական հակամարտութեան արձագանք՝ ուշագրաւ է իր մանրամասներում թէկուզ եւ խիստ անհաւաստի մի բանաւոր աւանդութիւն, ըստ որի՝ Մելիք Հայկազի որդին «կամենալով հօր մելիքութիւնը հէնց նրա կենդանութեան ժամանակ ստանձնել՝ գնացել է շահի մօտ, մահմեդականութիւն ընդունել եւ Վահվերդի անունով եւ շահի զօրքով եկել հօր դէմ» (տե՛ս Լալայեան Ե., Ջանգեզուր. Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, էջ 14):
77. Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը, I, պրակ II, էջ 161-162: Հահեսեանների մասին մանրամասն տե՛ս *Minorsky V.*, *Shah-Sewan*, - *Encyclopédie de l'Islam*, t. IV, Leiden-Leipzig, 1934.
78. Այսրկովկասի թուրքական կամ քրդական ցեղերի ընդարձակ թուարկումները տե՛ս *Шопень И.*, *Исторический памятникъ состояния Армянской области*, с. 528-538.
79. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, էջ 130:
80. *Յովհաննիսեան Լ.*, Եթնիկական գործընթացները Քաշաթաղի եւ Քարվաճառի գաւառներում 18-րդ դարում եւ 19-րդ դարի առաջին կէսին, - Եգերք, N 1, Երեւան, 2006, էջ 12:
81. Նման վերապահում ենք անում, քանզի հնարաւոր չէ լիովին բացատել այն տարբերակը, որ Աբաուտ երկրանունը կարող է կապ չունենալ Հոջանցի ծախսափնեակի Ավհուտ-Արփաուտ գիւղակի հետ եւ լինել քոչուրների կողմից հայկական Աղբաթխէրտ - Ավատխիթի ինչ-որ մի յորջորջման արդիւնք:

82. Կարապետեան Ս., Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 127:
83. ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, (Յաւելուած), էջ 42:
84. Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, էջ 375: 2եռ. ՄՄ 6271, ք. 333ա. «...Նորաշինիկ 6, Խանածախ [տարբ. Խոնածախ] 20, Վաղատու [տարբ. Վաղաթու = Պայինդուր] 12, Ակարդոն [տարբ. Ակարթան] 10, Խորխոռ 7...»: Գիտնական ստուգաբանութիւնը հաւանաբար կապուած է «ջրատեղ», «լիճ», «ջրաւազան» իմաստով իրանական «խանի/խունի» բառի հետ (տե՛ս Институты по русскому передаче географических названий Ирана, Москва, 1979, с. 134):
85. 2եռ. ՄՄ 6358, ք. 217բ-218ա: Հմմտ. Ժե դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Մասն III (1481-1500 թթ.), Կազմեց Լ.Ս.Խաչիկեան, Երեւան, 1967, էջ 116:
86. 2եռ. ՄՄ 4099, ք. 401բ: Հմմտ. Ժե դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, Մասն III, էջ 148:
87. 2եռ. ՄՄ 7606, ք. 276բ: Հմմտ. Հայերէն ձեռագրերի Ժե դարի յիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 506:
88. Հնարարութիւն, որ այս 1647 թ. ձեռագրի ստացող Մարկոս եպիսկոպոսը կարող է նոյնացունել Ծիծեռնականքի պեղումներից յայտնաբերուած աստիճանաձեւ տապանաքարի վրայ յիշատակուած Մարկոս պարոնտէրի հետ («ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՒՄՍ ՄԱՐԿՈՍ ՊԱՐՈՆՏԵՐԻՆ. ԹՎԻՆ ՌԾԻ [=1621 թ.]): Տե՛ս Յակոբեան Ս., Ծիծեռնականքի եկեղեցու անուանումը, նահատակի գերեզմանը եւ շինարարական փուլերը, - Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԺ տարի, Վիեննա, 2000, էջ 189, ծան. 94: Սիմոնեան Յ., Սանմեան Յ., Ծիծեռնականք, - Հայոց սրբերը եւ սրբավայրերը, Երեւան, 2001, էջ 204:
89. 2եռ. ՄՄ 4281, ք. 261ա: Հմմտ. Հայերէն ձեռագրերի Ժե դարի յիշատակարաններ, հ. Գ, էջ 256: Այս եւ նախորդ քաշաթաղեան յիշատակարանների տուեալների առաջին ամփոփումը տե՛ս Ալիմեան Հ.Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 183-184, ծան. 1:
90. 2եռ. ՄՄ 7840, ք. 338ա-բ:
91. Այս Մելիք Գասպարը, ի տարբերութիւն 1606 թ. յետոյ գրուած յիշատակարանի տուեալների, հանդէս է գալիս իբրեւ Մելիք Հայկազ Բ-ի աւագ որդին նաեւ Խնածախում իր մօր տապանաքարի արձանագրութեան մէջ: Տե՛ս Հարաթեան Ս., Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւններ, էջ 164:
92. Նոյն տեղում, ք. 337ա-բ: Այս բնագրի «մեծին Մելիք Հախնազարին, որդւոյն Մելիք Գասպարին եւ թոռն պարոն Հայկազին» ուղղակի տոհմագրական ցուցման շնորհիւ մասնաւորապէս ակնյայտ է դառնում, որ անհրաժեշտ է սրբագրում կատարել Միրիկ գիւղի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու շինարարական արձանագրութեան նախկին վերծանութիւնների մէջ Պ[ԱՂԻՂԻՍ] Գ[ԱՍ]Պ[ԱՂԻՍ] ԻՆ ԺԵՈՎ (Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ V, էջ 196, N 703: Կարապետեան Ս., նշ. աշխ., էջ 132) :
93. Բառամիջի Զ տառը գրուած է ուղղումներով (=պատճառ):
94. Բնագրի շարունակութիւնը բարոյագիտական քարոզ է:
95. Վերջին «ուրն» (=խոր) ձեւը տե՛ս նաեւ վերելում, Աղբրածորի պարզ խաչքարի վիմագրում:

96. *Լալայեան Ե.*, Ջանգեզուր. Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, էջ 50:
97. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, էջ 116:
98. Նոյն տեղում, հ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 83:
99. Հ.Աճառեանը գտել է տեղեկութիւններ Շահ արական անձնանունան յիշատակման չորս դէպքի մասին (*Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, էջ 102-103):
100. Ալիդուլիի մասին տուեալների լրիւ պատկերը տե՛ս *Կարապետեան Ս.*, Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 173-174: Հմմտ. նաեւ վերջին ժողովածոյում. «20-րդ դարասկզբին ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի հայկական գիւղերի բնակիչների բռնի տեղահանման 100-ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթերը», Բերձոր, 2005
101. Տե՛ս *Յովհաննիսեան Լ.*, Էթնիկական գործընթացները Քաշաթաղի եւ Քարվաճառի գաւառներում..., էջ 13 (յղումը՝ ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուց. 1, գործ 163):
102. Կարապետեան Ս., Հայ մշակոյթի յուշարձանները, էջ 174:
103. Այս նշանը կարող է ոճաւորուած գլխատառ Հ յիշեցնել, սակայն ոչ մի կերպ չի կարող վերծանուել իբրեւ այդպիսին (բնագրում ուրիշ Հ չի պահպանուել), քանի որ չափերով փոքր է միւս տառերից եւ նման ոճաւորմամբ Հ-ի փորագրման օրինակ չունենք ո՛չ ԺԸ-ԺԹ, ո՛չ էլ այլ դարերի վիմագրերում:
104. Քանդակագործները ներկայումս էլ տառերի փորագրումը կատարում են, որպէս կանոն, ներքեւից դէպի վեր ուղղութեամբ (խորհրդատւութեան համար երախտագիտութիւնս եմ յայտնում բերձորցի-գիւմրեցի քանդակագործ Յովհաննէս Ակրտչեանին):
105. *Աճառեան Հ.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 415: